ऋग्वेदिपूर्वप्रयोगः
टिप्पण्या संयोजितः

साहितीवल्लभेन
वे. श्री. वेंकटराघवाचार्येण
संशोध्य परिष्कृत्य च प्रकाशितः

2, Railway Border Road
Tambaram-Sanatorium
MADRAS-600 047.

1986

VENKATADRI AGRAHARAM RGVEDI

SRI SRINIVASA VARADACHARYA SWAMY

समर्पणम्

सदाचारपरं शान्तं सर्वत्र कृतसौहृदम् ।
श्रीबासवस्वाचार्यस्वामिनं समुपास्महे ।।

तातपादनियोगेन प्रयोगोऽयं प्रकाशितः ।
तत्पादकमलद्वन्द्वे नतिपूर्वं समर्प्यते ।।

ACKNOWLEDGEMENT

I express my sincere gratitude to the following benefactors for their financial help.

1. Sundaram Charities, 180, Mount Road, Madras-6
2. Sri Venkata Charities, 283, Mowbray's Road, Madras-18.
3. Sri A. C. Srinivasa Iyangar, Manager, Khivraj Chordia's Concern, Madras-79.

My best thanks are also due to :—

1. Dr. N V. Vasudevachariar, for his assistance in the printing of the book,
2. Dr. N. Gangadharan, Reader in Sanskrit, Madras University, for preparing the press copy of the manuscript,
3. Kumari Champaka Lakshmi, M.A., Sanskrit, for reading the proof,
4. Brahmasri Jayarama Sastrigal, for explaining the practical aspects of certain rituals.

प्रस्तावना

ऋग्वेदीयाः आश्वलायनिनः गृह्यकर्माणि गर्भाधानादीनि आश्वलायनगृह्यसूत्रानुसारेण कुर्वते । आश्वलायनः प्रधानानि अङ्गानि च समाहृत्यैकत्रैव नोपदिष्टवान् । नतश्चेतिकर्तव्यताकांक्षायां जातायां प्राक्तना विद्वांसः अंगानि प्रधानानि च समुपलभ्य तेषां पूर्वापरीभावं विधाय यावदपेक्षितं वर्णयन्तः प्रयोगाभिधं कोशं निर्मितवन्तः यत्साहाय्येनेदानीमपि गृह्यकर्मानुष्ठानं सुविधं भवति । अयं कोशः चिरं गुरुशिष्यपरम्परागतः तालपत्रेषु विलिख्य सुरक्षितः अधुनाप्यनुवर्तमानश्चास्ति । १९०५-तमे, १९८-तमे च वर्षे अयं ग्रन्थलिप्यां मुद्रितः ।

कालक्रमेण बहुभिर्हेतुभिरत्र प्रयोगे आश्वलायनानुक्तानामन्यसूत्रोक्तानामंशानां प्रवशो जातः । तस्मात् आश्वलायनसूत्रानुसारिणः शुद्धस्य प्रयोगस्य सम्पादनायावश्यकता जाता ।

अत्र शोधनं परिष्करणमित्युभयमपि, सबद्धानां बहूनां ग्रन्थानां परिशीलनेन कृतम् । अनुक्तांशप्रत्यभिज्ञानमपि क्वचित् टिप्पण्या क्वचिन्मूले च प्रदर्शितम् । "तद्ये केचन च्छान्दोग्ये वाऽऽध्वर्यवे वा हौत्रामर्शाः समाम्नाताः न तान् कुर्यात्" (आ. श्रौ. सू. पु. ३६०) इति कथयन् महर्षिरन्यसूत्रानुसरणं नानुमनुते ।

अस्मत्पितामहानां स्वहस्तलिखिततालपत्रकोशमाधारीकृत्याधुना देवनागरीलिप्यां प्रकाशितोऽयं प्रयोगः विदुषां मोदायान्येषां बोधाय च कल्पेतेत्यस्ति प्रत्ययः ।।

३–१–१९८६ प्रकाशकः

विषयानुक्रमणिका

सर्वतन्त्रसाधारणाः केचनांशाः	1
गर्भाधानविधिः	3
पुंसवन-अनवलोभनविधिः	9
सीमन्तोन्नयनविधि	13
जातकर्मविधिः	17
नामकरणविधिः	20
उपनिष्क्रमणविधि.	22
अन्नप्राशनविधिः	23
लौकिकाग्निप्रतिष्ठाविधिः	23
चौलकर्मविधिः	34
उपनयनविधिः	39
ब्रह्मोपदेशः	47
ब्रह्मौदनकर्मविधि·	52
मेधाजननकर्मविधिः	55
कुमारीकल्प·	58
महानाम्न्यादिव्रतानां समानतन्त्रप्रयोग	60
महानाम्नीव्रतस्थालीपाक.	65
महानाम्न्यध्ययनविधिः	68
महाव्रतम् [मन्त्रभागः]	73
उपनिषद् - अध्ययनभागः	71
महानाम्न्यादिव्रतब्रह्मौदनविधि	76
गोदानव्रतविधिः	78
स्नानं समावर्तनं च	83

समावर्तनानुकल्पः	92
विवाहविधिः	92
मधुपर्कदानम्	93
वरप्रेषणम्	97
कन्यादानम् - माङ्गल्यधारणम्	99
लाजहोमादीनि	106
सप्तपदी	109
प्रयाणविधिः	111
गृहप्रवेशनीयहोम·	112
औपासनविधिः	116
सूर्यासावित्रीजप·	119
विच्छिन्नाग्निसन्धानविधिः	127
अङ्कुरार्पणविधि.	130
नान्दीश्राद्धविधि·	136
प्रतिसरबन्धविधिः	139
महागणपतिपूजाविधि	146
विष्वक्सेनाराधनविधिः	149
पुण्याहवाचनविधिः	151
नूतनगृहप्रवेशविधि·	158
आयुष्यहोमविधिः	165
आशीर्वादक्रम.	169
मन्त्रानुक्रमणिका	171
शोधनिका	175
Books Consulted	176

वन्दनपद्यमालिका

मातरं रुक्मिणीं वन्दे गुणबृन्दविभूषिताम् ।
पुत्रानाप्याययद्यस्याः सद्वात्सल्यरसायनम् ॥ १ ॥

श्रीवासवरदाचार्यान् तातपादान् नमाम्यहम् ।
यत्कृपावशतः प्राप्तं देववाणीनिषेवणम् ॥ २ ॥

श्रीशैलतातयाचार्यान् प्रणौमि गुरुतल्लजान् ।
जैमिनीयं महच्छास्त्रं यैरहं साधु शिक्षितः ॥ ३ ॥

श्रीवीरराघवाचार्यान् मनवै देशिकोत्तमान् ।
यत्प्रसादान्मयाधीतं विशिष्टाद्वैतदर्शनम् ॥ ४ ॥

साहितीवल्लभाख्येन बिरुदेनास्म्युपस्कृतः ।
यैस्ताञ्जगद्गुरून् मन्ये कामकोटियतीश्वरान् ॥ ५ ॥

श्रीशैलनिलयः श्रीमान् वेंकटेशो दयानिधिः ।
तन्वीत शुभदां दृष्टिं दासवर्गे निरन्तरम् ॥ ६ ॥

वेंकटाद्र्यग्रहारीयो वात्स्य-वेंकटराघवः ।
ऋग्वेदिनां प्रयोगस्य करोमि सुपरिष्कृतिम् ॥ ७ ॥

श्रीः

।। ऋग्वेदिपूर्वप्रयोगः ।।

सर्वतन्त्रसाधारणाः केचनांशाः

यजमानः स्नातः धौतानार्द्रवासा. धृतपुण्ड्रः कृतसन्ध्यः यज्ञोपवीती आचान्तः प्राङ्मुखः आसीनः दक्षिणाङ्गकारी समाहित मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीत । प्रत्यृचोक्तिषु ऋगन्तेषु । अनादेशे आज्य द्रव्यम् । स्रुव. करणम् । अवदानवत्सु दर्वी । पाणिः कठिनेषु । कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तते ।। आकरः- आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ।।

अनुज्ञाकारः–सर्वत्र ब्राह्मणानुज्ञापूर्वमेव कर्म कर्तव्यम् । तत्प्रकारः, ओम् नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः, इति ब्राह्मणान् नमस्कृत्य, अशेषे हे परिषत् (अथवा भोः सदस्याः, अथवा स्वामिनः) भवत्पादमूले मया समर्पितामिमां सौवर्णीं यत्किञ्चिद्दक्षिणां यथोक्त— दक्षिणां इव स्वीकृत्य (अत्र दक्षिणादान कुर्यात् ।) नक्षत्रे, राशौ जातस्यास्य कुमारस्योपनयनकर्म कर्तुं । (इत्यादि) (इद कर्म- कर्तुं) योग्यतासिद्धि अनुगृहाण (अनुगृह्णन्तु.) इति प्रार्थयेत् ।

सङ्कल्पः-स्मार्तानाम्–सर्वेषु शुभकर्मसु ।

शुभे दिने शोभने मुहूर्ते ममोपात्तसमस्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् –

अद्यब्रह्मण: द्वितीयपरार्धे श्रीश्वेतवराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे कलौ युगे प्रथमे पादे जम्बूद्वीपे भारतवर्षे भरतखण्डे मेरोर्दक्षिणे पार्श्वे शकाब्दे अस्मिन् वर्तमाने, व्यावहारिकाणां षष्ट्याः संवत्सराणां मध्ये ..नाम संवत्सरे अयने ..ऋतौ .मासे...पक्षे ..शुभतिथौ...वासरयुक्तायां...नक्षत्रयुक्तायां ..शुभयोगशुभकरणैवगुणविशेषणविशिष्टायां अस्यां शुभतिथौ...नक्षत्रे...राशौ जातस्य...शर्मण: अस्य कुमारस्य (उपनयनाख्यं) अमुककर्म करिष्ये इति ।

संकल्पः- श्रीवैष्णवानां सर्वकर्मसु । वटकलै - श्रीवैष्णवाः "श्रीमानित्यादि, हरि: ओं तत्सत्, श्रीगोविन्द गोविन्द गोविन्द अस्य श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्याद्य ब्रह्मण: इत्यादि, अस्यां शुभतिथौ श्रीभगवदाज्ञया श्रीमन्नारायणप्रीत्यर्थम् .. नक्षत्रे .. (उपनयनाख्य) अमुककर्म करिष्ये इति ।। तेन्कलै - श्रीवैष्णवास्तु श्रीभगवदाज्ञया श्रीभगवत्कैङ्कर्यरूपम् इति च कथयेयु: ।।

१. गर्भाधानविधिः

विच्छिन्नाग्निश्चेदग्निसंधानं कुर्यात् । औपासनमपि कुर्यात् । "ओम् नमो महद्भ्य" इति सभ्यान् नमस्कृत्य, अशेषे......स्वीकृत्य......नक्षत्रे...... राशौ जाताम्...... अमुकनाम्नीं इमां मम धर्मपत्नीं गर्भाधानकर्मणा संस्कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण" इति योग्यतां प्रार्थ्य...विघ्नेश्वरपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा कृत्वा, अस्या मम धर्मपत्न्याः करिष्यमाणस्य गर्भाधानसंस्कारस्याङ्गभूतमभ्युदयश्राद्धं हिरण्यरूपेण करिष्ये"

टिप्पणी

1. गर्भः आधीयते अनेनेति संस्कारस्य गर्भाधानमिति नाम । "उपनिषदि, गर्भलम्भन"मिति स्वसूत्रे (१-१३-१), गर्भलम्भनपदमुपयुक्तवानपि आश्वलायनः महर्षिः तद्विधिं न विहितवान् । परिशिष्टानुसारमिमं संस्कारमनुतिष्ठन्ति । "गर्भो लभ्यते, येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं भवति, तद्गर्भलम्भन"मिति नारायणः । पु. ४७. गर्भलम्भनमिति गर्भाधानमेवोच्यतेऽत्र । "गर्भाधानसंस्कारमकुर्वन्भार्यां य उपगच्छति स जारतुल्यो भवति"। गर्भाधानस्याकरणात् तस्यां जातस्तु दुष्यति" इति आश्वलायनस्मृतिश्च । प्र.पा पु.१०७ ॥

स्नातवत्यामृतौ पत्न्यां चतुर्थे पञ्चमेऽह्नि वा ।
कृत्वाऽऽभ्युदयिकं प्रात तद्रात्रौ मन्त्रपूर्वकम् ॥
गर्भाधानं तत कुर्यात् प्रतिगर्भं न तत्स्मृतम् ।
अन्यथा गर्भवाती स्यात् यथा जारस्तथैव स. ॥

गर्भाधानकालस्यातिपत्तौ प्राजापत्यकृच्छ्रद्वयप्रतिनिधिहिरण्यदानम् कुर्यात् । लौकिकाग्नौ व्याहृतिहोम च प्रायश्चित्तत्वेन कुर्यात् ॥

प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो भवेद्विधिः ।
होतव्या [illegible] स्वविरितीह तु ॥

इति अभ्युदयश्राद्धं कृत्वा गणपति विष्वक्सेनं वोद्धास्य पुण्याहं कुर्यात् ।।

अथ दर्भेष्वासीनः दर्भान् धारयमाणः पवित्रपाणिः प्राणानायम्य-देशकालौ संकीर्त्य ...... नक्षत्रे......राशौ जातां ......नाम्नीं मम धर्मपत्नीं गर्भाधानकर्मणा संस्करिष्यामीति संकल्प्य, प्रजापत्यादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा औपासनाग्नौ[1] अग्निमूर्तिध्यानान्तं कृत्वा, तदङ्गमन्वाधानं **करिष्ये । अत्र देवतापरिग्रहार्थं...... अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येन प्रजापतिं चरुद्रव्येण, विष्णुं षड्वारं** प्रजापतिं आज्य- **द्रव्येण, चरुशेषेणस्विष्टकृतम्**......इत्याद्युक्त्वा.....चरुतन्त्रवत् पात्रसादनं कृत्वा, अग्नेरुत्तरतः अश्वगन्धां दूर्वां वा गो- **क्षीरेण सह सादयित्वा पवित्रकरणादि** पूर्णपात्रनिधानान्तं कुर्यात् । प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति चरुनिर्वापे विशेषः । आज्यसंस्काराद्याज्यभागान्तं कृत्वा , चरु अवदान- **धर्मेणावदाय—**

प्रजापतये स्वाहा, प्रजापतये इदमिति चरुं जुहुयात् । अथाज्याहुतीः जुहुयात् ।

विष्णुर्योनिमिति तिसृणां त्वष्टा विष्णुरनुष्टुप् । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः —

१. **विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा** रूपाणि पिंशतु ।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

1. गर्भाधानहोमस्तु औपासनाग्नौ कार्यः ।

गर्भकृद्विष्णवे इदम् ।

२. गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा-स्वाहा ॥
गर्भकृद्विष्णवे इदम् ।

३. हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे-स्वाहा ॥
गर्भकृद्विष्णवे इदम् ॥ १०-१८४-१-३
नेजमेष इति तिसृणां त्वष्टा विष्णुरनुष्टुप् ।
प्रधानाज्यहोमे विनियोगः-

१. नेजमेष परापत सुपुत्रः पुनरापत ।
अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान्-स्वाहा ॥
गर्भ......इदम् ।

२. यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमा दधे ।
एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे - स्वाहा ॥
गर्भ - - - - इदम् ॥

३. विष्णोः श्रेष्ठचेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् ।
पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे - स्वाहा ।
गर्भ - - - - इदम् ॥ खिल २ -४-१३-॥०३-
प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप्-प्रधानाज्यहोमे
विनियोगः ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥
स्वाहा

प्रजापतये इदम् १०-१२१-१०; इति सप्ताहुतीर्हुत्वा उत्थाय अथाग्निमुपतिष्ठते ।

वधेन दस्युमिति षड्‌चस्य सूक्तस्य वसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अग्न्युपस्थाने विनियोगः ।

१. वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे स्वायै ।
पिपर्षि यत् सहसस्पुत्र देवान् सो अग्ने पाहि नृतम
वाजे अस्मान् ॥

२. वयं ते अग्ने उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।
अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि
[धेहि ॥

३. अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ
हव्यम् । वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिव-
रूथेन पाहि ।

४. विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरिता-
ति पर्षि । अग्नेऽत्रिवन्नमसा गृणानो अस्माकं बोध्य-
विता तनूनाम् ॥

५. यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोह-
वीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने
अमृतत्वमश्याम् ॥

६. यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥

५-४-६- to ११

अग्निस्तुविश्रवस्तममिति ऋषयः आत्रेया वसूयवःऽग्निरनुष्टुप्
अग्न्युपस्थाने विनियोगः ।

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।
अतूर्तम् श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ।।
अग्निर्ददाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः ।
अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ।। ५-२५-५-६

अथादित्यमुपतिष्ठेत ।

सूर्यो न इति पञ्चर्चस्य सूक्तस्य सूर्यपुत्रः चक्षुः सूर्यो गायत्री। आदित्योपस्थाने विनियोगः-

१. **सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ।।**

२. **जोषा सवितर्यस्य ते हरः शतं सवां अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ।।**

३. **चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ।।**

४. **चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः । सं चेदं वि च पश्येम ।**

५. **सुसंदृशं त्वा वयं प्रतिपश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षसः।।**
१०-१५८-१to५

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ।। -इति पत्न्यै फलं प्रदाय स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् । (१०-९७-१५)

★ ★ ★ ★ ★

अथ सायमौपासनं हुत्वा फलदानं कुर्यात् ।

आवयोः सत्सन्तानप्राप्त्यर्थं फलदानं करिष्ये इति फलदानं स्वयं कुर्यात् । पत्नी च दापयेत् । अथ रात्रौ शुभे लग्ने

गर्भाधानं कुर्यात् । ग्रहप्रीतिं कामयमानः ब्राह्मणेभ्यो हिरण्यदानं कुर्यात् । अश्वगन्धारसं सूक्ष्मवस्त्रे निक्षिप्य -

उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।
अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।
अन्यामिच्छ प्रफर्व्यं सं जायां पत्या सृज ॥

१०-८५-२१-२२

इति ऋचौ जपित्वा अन्ते वामभागोपविष्टायाः भार्यायाः दक्षिणनासाबिले वस्त्रं निष्पीड्य स्वाहा इत्युक्त्वा अश्वगन्धारसं सिञ्चेत् । रसे उदरं गते सति तां आचामयेत् । ततः अलङ्कृते गृहे शोभनं शयनं पत्नीमारोप्य, **प्राणानायम्य......** नक्षत्रे......राशौ जातायाः......नाम्न्याः मम धर्मपत्न्याः गर्भाधानार्थं उपसंवेशनमन्त्रजपं करिष्ये इति संकल्प्य विष्णुर्योनिमिति त्र्यृचं नेजमेष इति त्र्यृचं च जपित्वा संविशेत् ॥[1&2]

गर्भाधानविधिः समाप्तः ॥

अत्र कश्चन विचारः–

1. कस्मिंश्चिदमङ्गलप्रकरणेऽपि निर्दिष्टः "अप नः शोशुचदघम्" (१-९७-१-८) इत्ययं मन्त्रः पापनिवृत्त्यर्थं पठ्यते । गर्भाधानकाले अमुं मन्त्रं पठन् पत्न्या मूर्धानमभिमृशेदिति परिशिष्टेन विहितम् । अत्र तादृशाघस्य असत्त्वात् तन्निवर्हणार्थं पठनं नापेक्षितमिति भाति । तालपत्रकोशे इदं मन्त्रपठनमभिमर्शनं च न दत्तम् इति, क्वचित्त्वाधुनिककोशेषु दत्तोऽप्ययं मन्त्रः अत्र न दत्तः ।

2. अश्वगन्धा [illegible]-सम्पादितमिदं "इमां खनामि"

पुंसवन–अनवलोभनविधिः

तृतीये गर्भमासे इदमुभयं कर्तव्यम् ।

पूर्वेद्युः तस्मिन् दिने वा - - - - अमुकनक्षत्रे - - - - अमुकराशौ जातायाः मम धर्मपत्न्याः करिष्यमाणपुंसवन - अनवलोभन - सीमन्तोन्नयन - मुहूर्तलग्न - साद्गुण्यार्थमादित्यादिनवग्रहहोमं[1] करिष्ये इति नवग्रहहोमं कृत्वा, करिष्यमाणपुंसवन-अनवलोभनसीमन्तोन्नयनकर्माङ्गम् अभ्युदयश्राद्ध हिरण्यरूपेण करिष्ये इति अभ्युदयं कृत्वा पुण्याह कुर्यात् । एवं प्रतिसर-बन्धं करिष्ये इति संकल्प्य प्रतिसरवन्धं कुर्यात् ।

अनुज्ञा । **ओम् नमो महद्भ्यः** इत्युक्त्वा अशेषे हे परिषत् - - - - स्वीकृत्य - - - - नक्षत्रे - - - - राशौ जातायाः मम धर्म-पत्न्याः - - - - गार्भिकदोषपरिहारार्थं क्रियमाणानां पुंसवना-नवलोभनसीमन्तोन्नयनकर्मणामारम्भमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति अनुगृहाणेति अनुज्ञां प्राप्य, करिष्यमाणकर्मणां निर्विघ्नपरि-समाप्त्यर्थं आदौ विघ्नेश्वरपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा यथा -

---

टिप्पणी

इति (ऋ 10-145-1) सूक्तेन सपत्नीबाधनार्थं पत्न्या अशितव्यं ' इति प्रयोगे निर्दिश्यते कैश्चित् । अत्रेमा अनुपपत्तय. । पत्न्या पठितव्यमिदं सूक्तं भर्त्रा पठ्यते इति प्रथमा । परिशिष्टेऽपि इद नोक्तमिति द्वितीयानुपपत्तिः । अस्मत्प्राचीनतालपत्रकोशेऽपि इद न दत्तम् इति तृतीया । अतोऽयं मन्त्रः अत्र न दत्तः । अश्वगन्धायाः अलाभे दूर्वां गृह्णन्ति ।

1. इमं होमं श्रीवैष्णवा. न कुर्वन्ति ।

सम्प्रदायं कृत्वा, प्राणानायम्य - - - नक्षत्रे - - -राशौ जातां - - - नाम्नीं इमां मम धर्मपत्नीं पुंसवन-अनवलोभनकर्मभ्यां संस्करिष्यामि। तदङ्गं पुण्याहं करिष्ये । प्रजापतिः प्रीयताम् इति पुण्याहं कृत्वा पुण्याहजलेन प्रोक्ष्य - औपासनाग्निमुपसमाधाय क्रियमाण - पुंसवन - अनवलोभनहोमदेवतापरिग्रहार्थं तदङ्गमन्वाधानं करिष्ये इत्यादि । (अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नावित्यादि)

अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येन- प्रजापतिं चरुद्रव्येण चरुशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि उक्त्वा -

चरुतन्त्रवत् पात्रसादनम् ।

तदुत्तरतः तरुणाकारं यवत्रयं माषषट्कं दधि दूर्वां दृषदमश्मानं नवं वस्त्रमिति सादयित्वा पवित्रकरणादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति चतुर्वारं निर्वापप्रोक्षणे कृत्वा अग्नौ श्रपयित्वा ।

आज्यमादायेत्यादि स्रुक्स्रुवसमार्जनं कृत्वा शृतानि हवींषि उदगुद्वास्य आज्यात् दक्षिणतो बर्हिषि आसाद्य अभिधार्य, "विश्वानि नो दुर्गहा" इति आज्यभागान्तं कृत्वा, आत्मनो दक्षिणतः उपविष्टायाः पत्न्याः दधिप्राशनं कारयेत् ।

प्रक्षालिते प्रसृतीकृते वध्वाः दक्षिणपाणौ प्रसृतिमितं दधि निधाय तत्र एकं यवं निधाय तत्पार्श्वयोः एकैकं माषं दधि मध्ये प्रक्षिप्य, भर्ता "कि पिबसि" इति भार्यां त्रिवारं पृच्छेत् । सापि "पुंसवनं" इति त्रिवारं उक्त्वा सयवमाषं तद्दधि निश्शेषं पीत्वा आचामेत् । एवं पुनरपि द्विवारं कर्तव्यम् । आहृत्य त्रिवारं प्राशनं स्यात् । प्रतिप्राशनं पत्नीं आचामयेत् । इदमेव पुंसवनमित्युच्यते ।।

अथ अनवलोभनम्

अथैनां मण्ड[1]लागारच्छायायां प्राङ्मुखीमुपवेश्य कन्यां सुमङ्गलीं वा नियोज्य दृषदि दृषत्पुत्रेण दूर्वां पेषयित्वा नववस्त्रेण संयोज्य पत्न्याः पश्चिमभागे भर्ता प्राङ्मुखस्तिष्ठन्, **आ ते गर्भः, अग्निरेतु** इति सूक्तद्वयं जपित्वा मन्त्रान्ते आननं उन्नमय्य पत्न्याः दक्षिणनासिकायां दूर्वारसं नस्तः कुर्यात् । (स्वाङ्गुष्ठाग्रेण) । तत्र मन्त्राः—

१. आ ते गर्भो योनिमैतु पुमान् बाण इवेषुधिम् । आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ।।

२. करोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो योनिमैतु ते । अनूनः पूर्णो जायतां (अनन्धः) अश्रोणोऽपिशाचधीतः ।।

**३. पुमांस्ते पुत्रो जायतां नारि तं पुमाननुजायताम् ।
तानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नौ ।।**

**४. यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः ।
तैस्त्वं पुत्रान् विन्दस्व सा प्रसूर्धेनुका भव ।।**

**५. कामः समृद्ध्यतां मह्यमपराजितमेव मे ।
यं कामं कामये देव तं मे वायो समृद्धय खिलम्-२-१०**

टिप्पणी

1. वर्तुलाकारेण नालिकेरादिपत्रैः कृते मण्डपे छायायां अयं संस्कारः कर्तव्य इति भाति । अस्य पदस्य व्याख्याने सर्वे व्याख्यातारः मौनव्रतिनः । इदानी तु गृहे एव क्रियते अयं संस्कारः ।। अगारम् - गृहम् ।

१. अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् ।।

२. इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तुमाता पौत्रमानन्दमभि प्रबुध्यतामियम् ।।

३. मा ते गृहे निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्रुदत्यः संविशन्तु । मा त्वं विकेश्युर अबाधिष्ठाः जीवपत्नी पतिलोक विराज ।। पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना ।।

४. अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुत वाघम् । शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रतिमुञ्चामि पाशम् ।।

५. देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं
तेन हन्मि योनिषदः पिशाचान् ।
क्रव्यादो मृत्यूनधरान् पातयामि
दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः ।।

(खिलम्-२-११ जीवसूक्तम्)

इति जपित्वा दूर्वारसं दक्षिणनासिकायां सिक्त्वा वस्त्रं वधूहस्ते दद्यात् ।।

पुंसवनानवलोभनमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति महान्तोऽनुगृह्णन्तु ।।

अथ स्वयं आचम्य, शुद्धहस्तया आचान्तया पत्न्यान्वारब्धः प्रधानहोम करोति । अवदानधर्मेण चरुमवदाय **प्रजापतये स्वाहा**, प्रजापतये इदम् इति ।

अथास्याः हृदयदेशं पाणिना स्पृशति। यत्ते सुसीम इत्यस्य हिरण्यगर्भः प्रजापतिरनुष्टुप्, भार्यायाः हृदयस्पर्शे विनियोगः ।

यत्ते सुसी (शी) मे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ ।
मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं नियाम् ।।

इति । (सूत्रमन्त्रः १-१३-८)

अप उपस्पृश्य, स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् । आशीर्वादं कुर्यात् ।

पुंसवन - अनवलोभनविधिः समाप्तः

सीमन्तोन्नयनम्

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् । पूर्वस्मिन् दिने तस्मिन् दिने वा नवग्रहयज्ञं अभ्युदयं कृत्वा प्रतिसरं च कुर्यात् । होमानामौपासनाग्नौ कर्तव्यत्वादौपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्यौपासनं कृत्वा उपक्रमेत ।

अनुज्ञा—अशेषें हे परिषत् स्वीकृत्य ----नक्षत्रे---- राशौ जातायाः---- नाम्न्याः मम धर्मपत्न्याः सीमन्तोन्नयन-कर्म कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण । विघ्नेश्वरपूजां विष्वक्सेना-राधनं वा कृत्वा, प्राणानायम्य - सीमन्तोन्नयनकर्म करिष्ये । इमां मम धर्मपत्नीं सीमन्तोन्नयनकर्मणा संस्करिष्यामीति संकल्प्य, विघ्नेश्वरं विष्वक्सेनं चोद्वास्य पुण्याहवाचनं कृत्वा (धात्रादयः प्रीयन्तामिति विशेषः), प्रोक्ष्य औपासनाग्निमुप-

समाधाय अन्वाधाय अत्र करिष्यमाणे सीमन्तोन्नयनहोमे देवता------चक्षुषी आज्येन ।

द्विः धातारम्, द्विः राकाम्, त्रिः विष्णुम्, प्रजापतिं च एताः प्रधानदेवताः आज्यद्रव्येण, आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि, आज्यतन्त्रवत् पात्रसादनम् ।

उत्तरतः अपक्वयुग्मफलयुतौ द्वौ उदुम्बरस्तबकौ तदभावे तत्सदृशौ अन्यौ स्तबकौ त्रिशुक्लां शलली त्रीणि कुशपिञ्जूलानि आनडुहचर्मार्थं द्वौ दर्भौ च सादयित्वा पवित्रकरणादि (स्रुक्) स्रुव संमार्जनादिकं कृत्वा, अग्नेः पश्चादानडुहचर्मार्थदर्भयोरुपरि प्राङ्मुखीं पत्नीं उपवेश्य अग्न्यलंकरणादि आज्यभागान्तं कृत्वा, पत्न्या अन्वारब्धः प्रधानाहुतीः जुहुयात् ।

धाता ददातु इति द्वयोः हिरण्यगर्भः धाता, आद्या अनुष्टुप् । उत्तरा त्रिष्टुप् । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः स्वाहा, धात्रे इदम् ।

धाता प्रजानामुत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे धात्र इद्धव्यं घृतवज्जुहोत - स्वाहा, धात्र इदम् ।

(आ. श्रौ. सू-६-१४-१६ पु. २८०)

राकामहमिति द्वयोः गृत्समदो राका जगती प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् स्वाहा ।। राकाया इदम् ।

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नोऽद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ।।
स्वाहा ।। राकाया इदम् ।। २-३२;४-५

नेजमेषेति तिसृणां हिरण्यगर्भो विष्णुरनुष्टुप् । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।।

नेजमेष परा पत सुपुत्रः पुनरा पत ।
अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ।
स्वाहा ।। विष्णव इदम् ।
यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमा दधे ।
एवं त्वं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ।।
स्वाहा ।। विष्णवे इदम् ।

विष्णोः श्रैष्ठ्येन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् (कविन्याम्) पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा ।। विष्णव इदम् ।
(खिलम् ४-१३-१,२,३)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् स्वाहा ।। प्रजापतय इदम् ।। (१०-१२१-१०)

इति अष्टौ प्रधानाहुतीर्हुत्वा,

अथ अपक्वफलयुक्तं उदुम्बरस्तबकद्वयं (पिशाचोदुंबरस्तबकयुग्मं वा) त्रिशुक्लां शललीं तरुणदर्भत्रयं चादाय पाणिना एकीकृत्य तन्मूलभागेन, भार्यायाः पश्चिमभागे स्थितः प्राङ्मुख्याः आसीनायाः ललाटकेशयोः सन्धिमारभ्य ऊर्ध्वं यथा सीमन्तरेखा भवति तथा "भूर्भुवःस्वरो"मिति सीमन्तं व्यूहति त्रिः चतुर्वा । प्रतिव्यूहं मन्त्रावृत्तिः । तानि व्यूहनसाधनानि प्राक्प्रत्यग्वा निरस्य, अप उपस्पृश्य, अथ वीणागाथिनौ द्वौ ब्राह्मणौ सशास्ति "सोमं राजानं संगायेता"मिति । तौ च वीणागाथिनौ—

सोमो नो राजावतु मानुषीः प्रजाः ।
निविष्टचक्रा (असौ) पिनाकिनि इति ।।

(आ. गृ. सू. १-१४-७)

यस्याः नद्याः समीपे वसन्ति तस्याः सन्निहितनद्याः नाम संबुद्ध्यन्तं निर्दिशन्तौ वीणया गायेताम् (वीणां गापयेताम्) ।

तत. भर्ता स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य, ब्रह्मणे वृषभं ददाति । फल ताम्बूलं च दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा आशीर्वादं कारयेत् ।।

[1]सीमन्तोन्नयनविधिः समाप्तः

टिप्पणी

1. छान्दसप्रयोगमाश्रित्य आपस्तम्बः पुसवुनमिति पद उपयुङ्क्ते स्वगृह्यसूत्रे । भाषामाश्रित्य पुंसवनमिति पदमुपयुङ्क्ते आश्वलायनः ।

[1]जातकर्मविधिः

जातमात्रे पुत्रे पिता अस्य मुखं वीक्ष्य नद्यादौ स्नात्वा वस्त्रगन्धादिभिरात्मानमलंकृत्य अनुज्ञां कुर्यात् ।

अनुज्ञा— "नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः — ब्राह्मणान् नमस्कृत्य ।

टिप्पणी

"येन कर्मणा निमित्तेन गर्भिणी पुमांसमेव सूते तत्पुंसवनम् । अत्र उवङादेशः छान्दसः" इति सुदर्शनसूरिः पु. २२५. आप. गृ. "पुमान् लब्धो (गर्भः) जायते येन (कर्मणा) तत्पुंसवनम्" इति नारायणः (१-१३-१) । पुमान् येन संपद्यते लब्धो गर्भः तत्पुंसवनमिति भाष्यम् ।

अनवलोभनम्

अवलोभनं नाम विनाशः - तदभावः - अनवलोभनम् । "पुमांस्तु सन्, येन (कर्मणा) नावलुप्यते तदनवलोपनम् । वर्णविकारो द्रष्टव्यः ।" (नारायणः १-१३-१.) अनवलोपनमित्यत्र पकारस्थाने भकारः इत्यर्थः । "येनासौगर्भः संस्कृतः सन् नावलुभ्यते नावस्रंस्यते- त्यर्थः तदनवलोभनम् नाम कर्म" इति भाष्यम् । (१-१३-१ पु. ७३)

सीमन्तोन्नयनम्

सीम्नो अन्तः सीमन्तः - केशविन्यासः, तस्य उन्नयनम् - सीमन्तोन्नयनम् ।। "सीमन्तो नाम केशमध्ये रेखाविशेषः । स उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि तत् सीमन्तोन्नयन नाम कर्म गर्भसंस्कारः." हरदत्तः । "सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि गर्भिण्याः सीमन्तः उन्नीयते तत्" । सुदर्शनः ।। पु.२२० - पटल १४-१—

1. **टिप्पणी—** जातकर्म, जातमात्रे पुत्रे कर्तव्यम् । नामकरणं जन्मन एकादशेदिने, अभिनिष्क्रमणं चतुर्थे मासे, अन्नप्राशनं षष्ठे मासे, चौल-

अशेषे हे परिषत् --- स्वीकृत्य ---- नक्षत्रे ---राशौ जातस्य मम कुमारस्य अद्य करिष्यमाणजातकर्ममुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति अनुगृहाण ।

विष्वक्सेनाराधनं, विघ्नेश्वरपूजां वा कृत्वा, जातकर्माद्यङ्गं अभ्युदयश्राद्धं हिरण्यरूपेण करिष्ये इति संकल्प्य अभ्युदयश्राद्धं कृत्वा, पुण्याहं वाचयित्वा प्राणानायम्य ---नक्षत्रे ----राशौ जातस्य कुमारस्य जातकर्मादीनां विहितकालाकरणप्रायश्चित्तार्थं (जातकर्म-नामकरण-उपनिष्क्रमणान्नप्राशन चौलोपनयनानां विहितकालाकरणप्रायश्चित्तार्थं) स्मृत्युक्तकृच्छ्रप्रतिनिधिहिरण्यदानं करिष्ये इति संकल्प्य—

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

स्मृत्युक्तकृच्छ्रप्रतिनिधिभूतं हिरण्यं नानागोत्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः तेभ्यः तेभ्यः सम्प्रददे - इति हिरण्यं दत्त्वा - प्राणानायम्य --- नक्षत्रे --- राशौ जातस्य मम कुमारस्य आयुराद्यभिवृद्ध्यर्थं जातकर्माख्यं कर्म करिष्ये । जातकर्मणा एनं

टिप्पणी

कर्म तृतीये वर्षे, उपनयनं च गर्भाष्टमे वर्षे कर्तव्यमिति कालनिश्चयोऽस्ति । अथापि अधुनाकाले एतत्सर्वं उपनयनदिन एव प्रायशः क्रियते । अस्मिन् पक्षे [जातकर्मादीनां समुच्चित्यकरणपक्षे] जातकर्म-नामकरण-उपनिष्क्रमण - अन्नप्राशन चौलोपनयनानि कर्तुं योग्यतासिद्धिं अनुगृहाण इति अनुज्ञाप्रार्थना । विहितकालातिक्रमप्रायश्चित्तमपि कार्यम् ।

संस्करिष्यामि इति संकल्प्य, विघ्नेश्वरं विष्वक्सेनं चोद्वासयेत् । तदङ्गं पुण्याहं वाचयिष्य इति पुण्याहं वाचयित्वा प्रोक्ष्य प्राङ्मुखः हिरण्यनिकर्षणसमर्थायां पात्र्यां सर्पिर्मधुनी विषमप्रमाणे आसिच्य हिरण्येन बहुशः अवघृष्य (यथा त्रीण्यपि द्रव्याणि अन्योन्यं ऐक्यं गच्छन्ति तथा अवघृष्य) शिशुं मातुरङ्के शाययित्वा, तेनैव हिरण्येन मातुरङ्के स्थितं शिशुं सकृत् पाययेत् । तत्र मन्त्रः –

प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य
वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् ।
आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः
शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् ।।

(सूत्रमन्त्रः–आश्व. १-१५-१)

अथ तत् हिरण्यं प्रक्षाल्य शिशोः दक्षिणे कर्णे निधाय, तन्मुखसमीपे स्वमुखमाधाय मेधाजननं जपति –

मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती ।
मेधां ते अश्विनौ देवौ आधत्तां पुष्करस्रजौ ।। इति

(सू. मन्त्रः १-१५/२)

तदेव हिरण्यं सव्ये कर्णे निधाय अमुमेव मन्त्रं पुनर्जपति । मेधां ते – इति । ततः शिशोरंसौ (वक्षः) कराभ्यां युगपदभिमृशेत् । तत्र मन्त्राः–

अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।
वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।।

(सूत्रमन्त्रः १-१५-३)

इन्द्र श्रेष्ठानि गृत्समदः इन्द्रस्त्रिष्टुप्—

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि
चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।
पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनाम्
स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम् ।।

ऋ. २-२१-६

अस्मे प्र यन्धि आङ्गिरसः घोरः इन्द्रस्त्रिष्टुप्—

अस्मे प्र यन्धि मघवन् ऋजीषिन्
इन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः ।
स्मे शतं शरदो जीवसे धा
अस्मे वीरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।।

इति मन्त्रत्रयजपान्ते [1]सकृत् स्पृशेत् । ऋ. ३-३६-१०

अथ ब्राह्मणाशीर्वादः कार्यः ।।

।। जातकर्मविधिः समाप्तः ।।

नामकरणविधिः

---नक्षत्रे---राशौ जातस्य (जातकर्म) नामकरण-(चौलोपनयन) कर्माङ्गं हिरण्यरूपेण अभ्युदयं करिष्ये इति अभ्युदयं कृत्वा तदङ्गं पुण्याहवाचन कृत्वा पुण्याहजलेन कुमारं

1. **टिप्पणी** – सकृत्स्पर्शरूपः अयमेव पक्ष. देवस्वामिनः जयन्तस्य नारायणस्य च संमतः । इद जातकर्म कन्यकाया. मन्त्रं विना कुर्यात ।

पत्नीं च प्रोक्ष्य, प्राणानायम्य, संकल्प्य --- नक्षत्रे ---राशौ ज़ातस्य मम कुमारस्य नामव्यवहारार्थं नाम धास्यामि ।। -- नक्षत्रे --- राशौ जातमिमं कुमारं नामकरणकर्मणा संस्करिष्यामि । तदङ्गं पुण्याहवाचनं करिष्ये इति संकल्प्य, भवद्भि रनुज्ञातः इत्यारभ्य स्वस्त्यन्तं पुण्याहं कृत्वा ---'स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति सकृदुक्त्वा सव्ये पाणौ उदकुंभं निधाय दक्षिणेन पिधाय उपविश्य (शिशोः) कुमारस्य दक्षिणे कर्णे पिता माता च द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा पुंसां नाम त्रिः ब्रूयाताम्, "नाम्ना त्वं श्रीनिवासः असि" इति । ततः तिष्ठन् ओम् श्रीनिवासशर्मणे आयुष्मते स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिरुक्त्वा पुण्याहशेषं समापयेत् ।

नामकरणोत्तराङ्गत्वेन कुमारस्य शिरसः आघ्राणनं केचित कुर्वन्ति । पुत्रस्य शिरः परिगृह्य मूर्धनि त्रिः अवघ्राय जपति

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।। इति ।

(सूत्रमन्त्रः १-१५-११)

ततः आशीर्वादं च कुर्यात् । कुमार्याः इदं नामकरणं मन्त्रं विना भवति ।

[1]नामकरणविधिः समाप्तः ।

---

1. **टिप्पणी** – नामकरण जन्मनः एकादशे दि[illegible] याज्ञवल्क्यः । कुमारस्य नामद्वयं दीयते । व्याव[illegible]रिकं नाम स[illegible] जानन्ति । अभिवादनाय उपनयनकाले उपयज्यम[illegible]

[1]अथोपनिष्क्रमणविधिः

चतुर्थे मासि उपनिष्क्रमणम् । अथोपनिष्क्रमणकर्माङ्गं अभ्युदयं हिरण्यरूपेण कृत्वा अनुज्ञां प्राप्य पुण्याहं वाचयित्वा प्रोक्ष्य स्नापितं वस्त्राभरणादिभिरलंकृतं कुमारं ग्रामाद्बहिः वाद्यघोषपुरस्सरं देवायतनं उद्यानं वा नीत्वा, आसने उपवेश्य त्र्यम्बक मृतसञ्जीविनी[2] जपित्वा शिशुना सह दशपदान्यभिक्रम्य देवालये भगवन्तं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्याभ्यर्च्य ब्राह्मणेभ्यः आशिषं प्राप्य स्वस्तिवाचनेन सह मातुलादीनां गृहं प्रविश्य नीराजनं कारयित्वा स्वगृहमानयेत् ।

उपनिष्क्रमणविधिः समाप्तः ।

टिप्पणी

नयनात् मातापितरावेव जानीयाताम् । तथा च सूत्रम् – "अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्याताम् औपनयनात् । (आ. गृ. सू. १-१५-१०) कुमारस्य शिरसि आघ्राणनं नामकरणोत्तराङ्गम् कुर्वन्ति ॥ "औपनयनादिति' प्रवासादेत्य इत्यनेन सूत्रेण सम्बध्नन्ति केचित्' इति भाष्यकार पृ-८५ । वस्तुतस्तु इदं आघ्राणन निमित्तभेदात् नामकरणस्य भागः ॥

1. **टिप्पणी** – उपनिष्क्रमणं आश्वलायनेन नोक्तम् । अथापि अन्यसूत्रानुसारेण कुर्वन्ति । 2. "त्र्यम्बकं यजामहे" इति मृतसञ्जीविनी ऋक् । निष्क्रमणम् अभिनिष्क्रमणमित्यपि नामान्तरं अस्य कर्मणः ॥

अन्नप्राशनविधिः

जन्मनः षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् । अनुज्ञां प्राप्य विघ्नेश्वरपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा यथासम्प्रदायं कृत्वा अभ्युदयं च कृत्वा, प्राणानायम्य ---नक्षत्रे --- राशौ जातं मम कुमारं अन्नप्राशनेन संस्करिष्यामीति संकल्प्य पुण्याहवाचनं कृत्वा कुमारं प्रोक्ष्य दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् ।

ओं अन्नपते ऽन्नस्य नो देहि अनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।।

सूत्रमन्त्रः १-१६-५

इति मन्त्रेण प्रथमकवलं सुवर्णहस्तेन प्राश्य तूष्णीं द्विः, यथेष्टं वा प्राशयेत् पिता (माता च) । मुखं प्रक्षाल्याशीर्वादं कारयेत् । कुमार्या इदममन्त्रकं भवति ।

अन्नप्राशनविधिः समाप्तः ।

लौकिकाग्निप्रतिष्ठाविधिः

[1]अथवा अग्निमुखान्तप्रयोगः

यजमानः, अशेष......लौकिकाग्निप्रतिष्ठां कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाणेति अनुज्ञां प्राप्य, देशकालौ संकीर्त्य, लौकिकाग्निप्रतिष्ठां करिष्ये इति संकल्प्य—

---

1. **टिप्पणी —** इतः परं चौलादिसंस्काराः कार्याः । तेषां होमः लौकिकाग्नौ कार्यः ।। "चौलकर्मोपनयने विवाहः प्रथमस्तथा । व्रतानि स्नानमित्येषां लौकिकाग्निरिति स्थितिः" कारिका ।। अतः लौकिका-

अग्निप्रतिष्ठादीनि

इषुमात्रावर स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य -

तत्र यज्ञियशकलेन उल्लिख्य षड्रेखाः, शकलं स्थण्डिले निधाय स्थलं प्रोक्ष्य शकलं प्राङ्निरस्य अप उपस्पृश्य, ओम् भूर्भुवः स्वः इति रेखास्वग्निं प्रतिष्ठाप्य - **एह्यग्ने** राहूगणपुत्रः गोतमः अग्निस्त्रिष्टुप् । अग्न्याह्वाने विनियोगः । **एह्यग्ने** इह होता निषीद अदब्धः सु पुरएता भवा नः । अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजामहे सौमनसाय देवान् ।। अग्निमावाहयामि । **जुष्टो दमूना** आत्रेयः वसुश्रुतः अग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निनमस्कारे विनियोगः - **जुष्टो दमूना** अतिथिर्दुरोणे इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वाः अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतां आ भरा भोजनानि ।। अग्नये नमः (अञ्जलिं कृत्वा) **चत्वारि शृङ्गा** वामदेवः जातवेदाः अग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निमूर्तिध्याने विनियोगः । **चत्वारि शृङ्गा** त्रयो अस्य पादाः द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आ विवेश ।। **सप्तहस्तः** चतुःशृङ्गः सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः । त्रिपात् प्रसन्नवदनः सुखासीनः शुचिस्मितः ।। स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधां तथा । बिभ्रद् दक्षिणहस्तैश्च

टिप्पणी

ग्निप्रतिष्ठादिविरच्यते । अग्निमुखान्तमिति पदं बोधायनसूत्रानुसारेणोपयुज्यते ऋग्वेदिभिरपि । क्वचित् कर्मणि अयं प्रयोगः आज्यभागान्तो भवति । यत्राग्निः पवमानः सदसस्पतिर्वा देवता तत्राज्यभागौ न भवतः इत्युक्तत्वात्, क्वचिदयं प्रयोगः आघारहोमान्तो भवति । -इत्या चौले ।।

शक्तिमक्षं स्रुचं स्रुवम् ।। तोमरं व्यजनं वामैः घृतपात्रं तु धारयन् ।। **मेषारूढं** जटाबद्धं गौरवर्णं महौजसम् । धूमध्वजं लोहिताक्षं सप्तार्चिं सर्वकामदम् । आत्माभिमुखमासीनमेवं ध्यायेद्हुताशनम् ।। **अग्निनाग्निः** समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड्जुह्वास्य· ।। प्राङ्मुख देवाग्ने ममाभिमुखो भव । अग्नये नमः । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ।। (अक्षतान् क्षिपेत्)

अन्वाधानम्

तन्निबद्धमादाय, तदङ्गमन्वाधान करिष्ये । अत्र (अस्मिन् कर्मणि) देवतापरिग्रहार्थं - अग्निं जातवेदसमिध्मेन, प्रजापतिं प्रजापतिं चाघारदेवते आज्येन, अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येन ।।

अथ प्रधानदेवतानिर्देशः[1] (प्रधानतन्त्रम्)

यस्मिन् कर्मणि प्रधानत्वेन या देवता निर्दिष्टाः ताः क्रमेणोक्त्वा, एता प्रधानदेवता आज्यद्रव्येण चरुद्रव्येण इति वा यथासंभवं निर्दिश्य—

उत्तरतन्त्रम्

आज्यशेषेणाग्निं स्विष्टकृतम्, इध्मसन्नहनेन रुद्रम्, विश्वान् देवान् संस्रावेण, अयसमग्निं देवान् विष्णुमग्निं वायु

---

1. **टिप्पणी** – उदाहरणम्, "त्रिरग्निम् पवमान प्रजापतिं च, अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चेता प्रधानदेवता. आज्यद्रव्येणे"ति चौले । एवमन्यत्रापि ।

सूर्य प्रजापतिं चैताः प्रायश्चित्तदेवता आज्यद्रव्येण, समस्तविपर्यासपरिहरणार्थं देवान् मरुत. आज्येन, एवं सांगेन कर्मणा सद्यो यक्ष्ये । अंगदेवताः प्रधानदेवताः प्रायश्चित्तदेवताः सर्वाः सन्निहिताः सन्तु ।

स्वाहा-प्रजापतय इदम् । (एकां समिधमाधाय) स्वाहा प्रजापतय इदम्–(अपरां समिधमाधाय)।। एतदेवान्वाधानम् ।

अग्निसंस्कारादीनि

१. अथ सोदकेन पाणिना अग्नि त्रिः प्रदक्षिणं परिसमुह्य परिस्तीर्य, पात्रसादनार्थं अग्नेः उत्तरतः, ब्रह्मासनार्थं दक्षिणतश्च कांश्चन दर्भानास्तीर्य, परिस्तरणदर्भान् दक्षिणानुत्तरान्, उत्तरान् अधरांश्च कृत्वा, अग्नि त्रिः परिषिच्य,

उत्तरेणाग्निं दर्भेषु **चरुस्थालीं** प्रोक्षणीपात्रं स्रुक्स्रुवौ प्रणीतापात्रं आज्यपात्रं इध्मं बर्हिश्च द्वन्द्व न्यक् च सादयेत् ।।

२. **प्रोक्षणीपात्र**मादाय तत्रैवोत्तानं निधाय प्रादेशमात्रौ दर्भौ पवित्रे कृत्वा पात्रान्तर्निधाय, अक्षतैः सह अपः आसिच्य पवित्राभ्यां त्रिः उत्पूय, पात्राणि उत्तानानि कृत्वा, इध्माबर्हिषोः सन्नहने विस्रस्य सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षति ।

ब्रह्मवरणम्

३. "**अस्मिन्** लौकिकाग्निप्रतिष्ठाकर्मणि ब्रह्माणं त्वां वृणे" । 'वृतोऽस्मि कर्म करिष्ये' इति प्रतिवचनम् । अग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणतः आस्तीर्णेषु दर्भेषु एकं आदाय, "निरस्तः

परावसुः" इति नैर्ऋत्यां निरस्य, अप उपस्पृश्य, "इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि" इति उदङ्मुखः उपविश्य, "बृहस्पतिः ब्रह्मा ब्रह्मसदने आसिष्यते । बृहस्पते यज्ञं गोपाय" इति ब्रह्मा जपेत् ॥

४. **प्रणीतापात्रं** अग्नेः प्रत्यङ् निधाय पूर्वपवित्रे उदगग्रे अन्तर्निधाय अक्षतैः सह उदकेन पूरयित्वा (उत्पूतवारिणा त्रिः सपूर्य इति केचित्) त्रिः प्रागुत्पूय गन्धादि प्रक्षिप्य,

५. "**ब्रह्मन्** अपः प्रणेष्यामि" इति ब्रह्माणमामन्त्र्य, ओम् भूर्भुवः स्वः । बृहस्पतिप्रसूतः । ओं प्रणय" इति उत्तरं ब्रह्मणो लब्धा, कर्ता, प्रणीतापात्रं घ्राणान्तं उद्धृत्य उत्तरतोऽग्नेः दर्भेषु निधाय, 'वरुणाय नमः । सकलाराधनैः स्वर्चितम्' इति अक्षतान् प्रक्षिप्य दर्भैः प्रच्छादयेत् । चरुतन्त्रपक्षे (सू) तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति । पवित्रे अन्तर्धाय, अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति । अथैनान् प्रोक्षति यथानिरुप्तम् अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । अवहतान् त्रिः फलीकृतान् नाना श्रपयेत्, समोप्य वा । आ-गृ-१-१०-६ ७,८,९ शृतानि हवींषि उदगुद्वासयेत् ॥

६. **आज्यपात्रे** ते पवित्रे निधाय, आज्यमासिच्य, अंगारान् बहिः परिस्तरणात् उदीच्यां निरुह्य तेषु आज्यं अधिश्रित्य, ज्वलता दर्भाग्रावद्योत्य अङ्गुष्ठपर्वमात्रे द्वे दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रक्षाल्य, आज्ये प्रत्यस्य, तेनैव ज्वलता उल्मुकेन आज्यं चरुणा सह त्रिः पर्यग्नि कृत्वा, उल्मुकं निरस्य, अप

उपस्पृश्य, आज्यं कर्षन्निवोदगुद्वास्य, अंगारान् प्रत्यूह्य, तत्र-स्थमेवाज्यमुत्पुनाति ।

सवितुष्ट्वा हिरण्यस्तूपः । सविता - पुर उष्णिक् । आज्योत्पवने विनियोगः ।। **सवितुष्ट्वा** प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति अंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां उत्तानाभ्यां पाणिभ्यां प्रागुत्पुनाति, सकृन्मन्त्रेण, द्विः तूष्णीम् । पवित्रे भूमौ निधाय प्रोक्ष्य, प्रागग्रं अग्नौ प्रहरेत् । अपः उपस्पृशेत् । अग्नेः पश्चात् बर्हिःसन्नहनदर्भ उदगग्रमास्तीर्य तत्र प्रागग्रं बर्हिः अविरलं आस्तीर्य तत्राज्यं निधाय—

७. **स्रुक्-स्रुवौ** (पलाशपत्रे) आदाय अग्नौ प्रताप्य दर्भैः संमृज्य पुनः प्रताप्य प्रोक्ष्य, आज्यात् उत्तरतो निधाय, दर्भान् प्रोक्ष्य अग्नौ प्रहरेत् । स्रुवेणाज्यं आदाय स्रुचमभिघार्य त अग्न्याज्ययोः मध्ये नीत्वा, आज्याद् दक्षिणतः बर्हिषि आसाद्य पुनरभिघारयेत् ।।

८. **विश्वानि नः** इति द्व्यृचस्य आत्रेयः वसुश्रुत ऋषिः । अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः । अग्न्यलंकरणे विनियोगः । **विश्वानि** नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि । अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ।। **यस्त्वा** हृदा कीरिणा मन्यमानः अमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ।। **यस्मै त्वं** सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् । अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ।। प्रक्षालान् प्रदक्षिणं अग्निं परितः ऐशानीतः आरभ्य दिक्षु विदिक्षु च

निधाय, अग्नये नमः । आत्मने नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः इति अक्षतान् विकीर्य--

९. **इध्ममादाय** इध्मबन्धनरज्जुं अनुयाजसमिधं च पूर्णपात्रे उदगग्रां निधाय इध्मं द्विरभिघार्य, इध्ममलंकृत्य, "अस्मिन् होमकर्मणि ब्रह्मन् इध्ममाधास्ये" इति आमन्त्र्य, [आधत्स्वेति प्रतिवचनम्] **अय त इध्म**. वामदेवः जातवेदाः अग्निः । त्रिष्टुप् । इध्माधाने विनियोगः । **अयं त इध्मः** आत्मा जातवेद तेनेध्यस्व । वर्धस्व चेद्ध । वर्धय चास्मान् प्रजया पशुभिः ब्रह्मवर्चसेन अन्नाद्येन समेधय स्वाहा— [इध्मं निधाय] अग्नये जातवेदसे समिध्यमानाय इदं न मम—

१०. **प्रजापतिं** मनसा ध्यायन् स्रुवेण तूष्णीं वायव्या-दारभ्याग्नेयान्तं अविच्छिन्नधारं आघारयति । स्वाहा - प्रजापतय इदम् । नैर्ऋत्याः आरभ्य ऐशान्यन्तम् - स्वाहा - प्रजापतय इदं-इति आज्यं आघारयति ।

[1]आज्यभागौ जुहोति । **अग्नये स्वाहा**, अग्नये इदं न मम । [अग्नौ उत्तरभागे] सोमाय स्वाहा - सोमायेदं न मम । [अग्नौ दक्षिणभागे] । **अन्वाधानप्रभृति** एतत्क्षणपर्यन्तं मध्ये सम्भावितसमस्तदोषप्रायश्चित्तार्थं सर्वप्रायश्चित्तं होष्यामि - ओम् - भूर्भुवस्स्वः स्वाहा, प्रजापतय इदम्, न मम ॥

एतावत्पर्यन्तं पुरस्तात् तन्त्रम्

---

1. **टिप्पणी** - यत्र अग्नि पक्षमाप्त [illegible] तत्र आज्यभागौ न स्तः ॥

अथ द्वितीयो भागः

अथ प्रधानहोमाः

प्रधानतन्त्रम् ।

अथ यथाम्नातं प्रधानाहुतीः अग्नेर्मध्ये प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा जुहोति । आज्य तु स्रुवेण । (चरुतन्त्रपक्षे) दर्व्यामाज्यं स्रुवेणोपस्तीर्य मध्यात् पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यति । मध्यात्पूर्वार्धात् पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनाम् । पात्रस्थं हविरवत्तं च हविः अभिधारयेत् । अन्वाधानोक्तक्रमेण यथाम्नातमन्त्रेण नाम्ना वा प्रधानाहुतीर्जुहुयात् ।

अथ उत्तरतन्त्रम् । स्विष्टकृदादिहोमाः

आज्यद्रव्यपक्षे सकृदाज्यं गृहीत्वा स्विष्टकृद्धोमः कार्यः । एकचरुद्रव्यपक्षे दर्व्यामुपस्तीर्य उत्तरार्धात् सकृदवदाय द्विरभिघारयति चतुरवत्ती । द्विः अवदाय द्विः अभिधारयति पञ्चावत्ती । नात्र पात्रस्थानि हवींषि प्रत्यभिघारयति ॥

स्विष्टकृद्धोमः[1] ।

यदस्य कर्मणः हिरण्यगर्भः । स्विष्टकृदग्निः । अतिधृतिः, स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः—

यदस्य कर्मणः अत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।
अग्निष्टत् स्विष्टकृत् विद्वान् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे ॥

टिप्पणी 1 नानाद्रव्यपक्षे सर्वेभ्योऽपि सकृत् सकृत् अवदानम् कुर्यात् चतुरवत्ती । पञ्चावत्ती तु द्विरवदानं कुर्यात् । उभयोरपि उत्तराभिधारणं द्विरेव ॥

अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे; सर्वान्न. कामान् समर्धय स्वाहा । अग्नेः उत्तरपूर्वार्धे जुहोति । अग्नये स्विष्टकृते इदम् न मम । स्पृष्टिरंभसः । [आश्व. गृ.सू. १.१०.२२]

अनुयाजसमिद्धोमः ।। वसुभ्यः स्वाहा - वसुभ्यः इद न मम (देवेभ्यः स्वाहा इति केचित्) **इध्मरज्जुहोमः** । रुद्राय स्वाहा रुद्राय तन्तिचरायेद न मम । अप. उपस्पृश्य । **संस्रावहोमः** । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा - विश्वेभ्य देवेभ्यः संस्रावभाग्भ्यः इदं न मम ।

सप्त प्रायश्चित्तहोमाः । **अयाश्च** विमदः । अयाळग्निः । पदपङ्क्तिः । प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः–

१. **अयाश्चाग्ने** असि अनभिशस्तीश्च सत्यमित् त्वं अयाः असि । अयासा वयसा कृतः, अया सन् हव्यमूहिषे । अया नो धेहि भेषज स्वाहा । अग्नये अयास इदं न मम । (अयसे इति केचित्)

२. **अतो देवाः** मेधातिथिः देवाः गायत्री । प्रायश्चित्तार्थाज्यहोमे विनियोगः ।। **अतो देवा** अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभि. ।। देवेभ्यः स्वाहा - देवेभ्यः इदं न मम ।

३. **इदं विष्णुः** मेधातिथि विष्णुः गायत्री । प्रायश्चित्तार्थाज्यहोमे विनियोगः । इद विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे

पदम् । समूळ्हमस्य पांसुरे स्वाहा ।। विष्णवे इदं न मम ।। व्याहृतीनां व्यस्तानां समस्तानां च विश्वामित्र-गौतम-अत्रि-भरद्वाजाः । अग्नि-वायु सूर्य प्रजापतयः । गायत्री-उष्णिक्-अनुष्टुप्-बृहत्य. । प्रायश्चित्तार्थाज्यहोमे विनियोगः ।।

४. ओम् भूः स्वाहा अग्नये इदम् । ५. ओम् भुवः स्वाहा - वायवे इदम् । ६. ओम् स्वः स्वाहा - सूर्याय इदम् । ७. ओम् भूर्भुव स्व. स्वाहा - प्रजापतये इदम् ।।

ब्रह्मणा कर्तव्याः सप्ताहुतयः । अयाश्चेत्यादीः सप्ताहुतीः ब्रह्मा, ब्रह्मणा अन्वारब्धः यजमानो वा ऋषिदेवताच्छन्दोवर्ज जुहुयात् ।

स्वरादिविपर्यासप्रायश्चित्तहोमः ।। अथ अस्मिन् कर्मणि मध्ये सम्भावित-मन्त्र-तन्त्रक्रियाकाललोप-स्वरवर्ण-विधिविपर्यासद्रव्यविपर्यास-न्यूनातिरेकप्रायश्चित्तार्थम् - **यद्वो देवा** इति एका आहुतिं होष्यामि । **यद्वो देवाः** अभितपाः मरुतः त्रिष्टुप् । समस्तमन्त्रलोपादिप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । **यद्वो देवा** अतिपातयानि वाचा च प्रयुती देवहेलनम् । अरायो अस्माँ अभिदुच्छुनायते अन्यत्रास्मन्मरुतः तन्निधेतन ।। स्वाहा मरुद्भ्य. इदम् ।

पूर्णाहुतिः ।। **धामन्** ते वामदेव. आपो जगती । पूर्णाहुतिहोमे विनियोग. - धामन् ते विश्व भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि । अपामनीके समिथे य आभृत. तमश्याम मधुमन्त त ऊर्मिम् । स्वाहा, अद्भ्य इद न मम । आज्य सर्वं हुत्वा, पात्र उत्तरतो निधाय, अग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य—

पूर्णपात्रनिनयनं प्रोक्षणं च ।। वरुणाय नमः इति अक्षतान् पात्रे विकीर्य, वरुणपात्रं पुरतः बर्हिषि निधाय, पात्रं स्पृशन्, पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः । सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूयाः । सदसि सन्मे भूयाः । सर्वमसि सर्वं मे भूयाः । अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठाः (इति जपित्वा) ।

प्राच्यां दिशि देवाः ऋत्विजो मार्जयन्ताम् । दक्षिणस्यां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् । प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिशि आपः ओषधयः वनस्पतयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिः मार्जयताम्—इति पञ्चसु दिक्षु जलं कुशैः निनीय—१. **माहं प्रजां** परासिचम् या नः सयावरीः स्थन । समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथ ।। २. **आपो अस्मान्** मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ।। ३. **इदमापः प्र वहत** यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ।। ४. **सुमित्रया न आपः** ओषधयः सन्तु दुर्मित्रया. तस्मै सन्तु । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ।। इति वामभागस्थितपत्न्यञ्जलौ बर्हिर्निधाय प्रणीताशेषं निनयेत् । अथ तया भूमौ निषिक्तं जलं आदाय यजमानः आत्मानम् पत्नीं च प्रोक्षेत् ।।

ब्रह्मोद्वासनम् ।। ब्रह्मन् वरं ते ददामि । ब्रह्मणे नमः सकलाराधनैः स्वर्चितम् । दक्षिणां ताम्बूलं च दत्त्वा, परिस्तरणं प्रागादि आदायोत्तरतो विसृज्य,स्वाहा इत्येकां समिधमादध्यात् ।

अथोपस्थानम्

ओश्च मे सारस्वतः अग्निः त्रिष्टुप् । अग्न्युपस्थाने विनियोगः—**ओश्च मे** स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यूनं तस्मै ते उप । यत्ते अतिरिक्तं तस्मै ते नमः । ([1]अथ ब्रह्मणः संस्थाजपः) **मन्त्रहीनं** क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते ।। **प्रायश्चित्तान्य**शेषाणि तपः—कर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ।।

[2]प्रणम्याभिवाद्याचामेत् । स्वस्तिवचनम् कारयेत् ।

अग्निमुखान्तप्रयोगः समाप्तः

अथ चौलकर्मविधिः

तृतीये वर्षे चौलकर्म । चौलकर्ममुहूर्तः सुमुहूर्तः अस्तु इति अनुज्ञां लब्ध्वा, प्राणानायम्य - - - - - नक्षत्रे - - - - - - - राशौ जातस्य मम कुमारस्य अतिशयाधानाय चौलकर्म करिष्यामि । इम मम कुमारं चौलकर्मणा संस्करिष्यामीति संकल्प्य - तदङ्गम् अङ्कुरार्पणं अभ्युदयं प्रतिसरबन्ध च कृत्वा - चौलकर्माङ्गं पुण्याहं वाचयिष्ये । अग्निपवमानादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा पुण्याहजलेन कुमार द्रव्याणि च प्रोक्ष्य उपलेपनानि कृत्वा **लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य** (पुटः २३) अन्वा-

---

टिप्पणी [1]ब्रह्मापि ओ च मे इत्यादि जपेत् इति केचित् ।

[2]केचित् अग्नेः अभिवादनं न कर्तव्यमिति कथयन्ति । प्रणामन्तु कार्य. एव ।

धानं करिष्ये इत्युक्त्वा - अत्र चौलकर्मणि चौलहोमदेवतापरिग्रहार्थम् अग्निं जातवेदसमिध्मेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाघारदेवते आज्येन (आज्यभागौ न भवतः)

[1]त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं च एताः प्रधानदेवताः आज्यद्रव्येण—

आज्यशेषेण स्विष्टकृतम् इत्याद्युक्त्वा आज्यतन्त्रवत् पात्रसादनं पवित्रकरणमारभ्य पूर्णपात्रनिधानान्तं च कृत्वा व्रीहियवमाषतिलानां पृथक् पृथक् पूर्णानि चत्वारि शरावाणि अग्नेः उत्तरतः प्रागग्रेषु दर्भेषु निदधाति । नवनीत (दधिद्रप्सं वा) वृषभगोमयं (आनडुहम्) शमीपर्णानि च अन्येषु नवशरावेषु निधाय एकविंशतिकुशपिञ्जूलानि क्षुरं च तत्रैव सादयेत् ।

अग्ने पश्चात् पितुर्दक्षिणतः प्राङ्मुख्याः आसीनायाः जनन्याः अङ्के कारयिष्यमाणः कुमारः प्राङ्मुखः आस्ते । ततः पिता आज्यसंस्कारादि आघारान्तं कृत्वा (नाज्यभागौ) स्रुवेणाज्याहुती जुहोति ॥ **तत्र मन्त्राः—**

टिप्पणी [1]तेषां पुरस्तात् चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् । (आ. गृ. सू १-४-३) इति चौलकर्मोपनयनविवाहेषु आज्याहुतिकरणं विधीयते । अग्न आयूंषि पवसे इति तिसृभिः "प्रजापते न त्वदेतान्यन्य" इति च व्याहृतिभिर्वा (आ. गृ. सू १-४-४), "इदमादि विवाहान्तं नेष्येते आज्यभागौ" ॥ (कारिका)

अग्न आयूंषीति त्र्यृचस्य शतं वैखानसा ऋषयः अग्निः पवमानो देवता, गायत्रीच्छन्दः प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।

ओं अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः ।
आरे बाधस्व दुच्छुनां स्वाहा । अग्नये पवमानायेदम् ।

ओं अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।
तमीमहे महागयं स्वाहा । अग्नये पवमानायेदम् ।

ओं अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।
दधद्रयिं मयि पोषं स्वाहा । अग्नये पवमानायेदम् ।

(ऋ. ९-६६-१९, २०, २१)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।

ओं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।
स्वाहा – प्रजापतय इदम् ।। (ऋ. १०-१२१-१०)

व्याहृतीनां व्यस्तसमस्तानां विश्वामित्रगौतमभारद्वाजाः ऋषयः । अग्निः वायुः सूर्यः प्रजापतिः देवताः । गायत्री-उष्णिक्-अनुष्टुप् बृहत्यः छन्दांसि । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

स्वाहा अग्नय इदम् । भुवः स्वाहा वायव इदम् ।
स्वाहा सूर्यायेदम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतय
इदम् । इत्य[illegible]ौ आज्याहुतीः जुहुयात् ।।

कुमारस्य दक्षिणतः ब्रह्मा कुशपिञ्जूलानि गृहीत्वा तिष्ठति । पिता वा । (यदि पिता तिष्ठति तर्हि अन्य एव चौलकर्ता)

अथ नवनीतं दधिद्रप्सं गोमयं शमीपर्णानि क्षुरं च मातुः दक्षिणतः पुरस्तान्निदधति । अथ पिता कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा पृथक् पात्रस्थित शीतं उष्णं च उदकं हस्ताभ्यां आदाय अन्यस्मिन् पात्रे युगपन्निनयति **'ओं उष्णेन वायो उदकेनेहि'** इति (सू. मन्त्रः १-१७-६) - युगपदासिच्य तासामपां एकदेशं गृहीत्वा नवनीत (दधिद्रप्स-दधिरसं वा) गृहीत्वा कुमारस्य शिरः वामकर्णप्रदेशादारभ्य प्रदक्षिण मन्त्रावृत्त्या त्रि केशान् उन्दति - ओं अदितिः **केशान् वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे** (सू.म. १-१७-७) इति केशान् क्लेदयित्वा ब्रह्मणो हस्तात् त्रीणि कुशपिञ्जूलानि (तरुणदर्भान्) आदाय दक्षिणकेशपक्षे कुमारस्य अभ्यात्माग्राणि - **ओषधे त्रायस्वैनम्** (सू.म. १.१७.८) इति निदधाति । **स्वधिते मैनं हिंसीः** (सू म १-१७-९) इति लोह क्षुर कुशपिञ्जूलैः संयोज्य—

येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्मान् जरदष्टिर्यथासत् ॥

(सूत्रमन्त्रः १-१७-१०)

इति सकेशानि कुशपिञ्जूलानि क्षुरेण प्रच्छिद्य प्रागग्राणि कृत्वा तानि शमीपर्णै सह एकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति । सा तानि आनडुहे पुरः स्थिते गोमये निदधाति ।

क्षुरं प्रक्षाल्य एवमेव द्वितीयादिच्छेदनानि करोति - पूर्ववत् कुशत्रयमादाय "ओषधे त्रायस्वैनम्" ।। "**स्वधिते मैनं हिंसीः**" इति संयोज्य ।

येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् ।
तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये ।।

(सूत्रमन्त्रः १-१७-१२) इति द्वितीयं प्रच्छेदनं कृत्वा पूर्ववत् मात्रे ददाति । सा गोमये निदधाति ।

क्षुरं प्रक्षाल्य पूर्ववत् कुशत्रयमादाय - **ओषधे** - - - - - इति निधाय '**स्वधिते**' - - - - - - इति क्षुरं च निधाय ।

येन भूयश्च रात्र्यां ज्योक् च पश्याति सूर्यम् ।
तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये ।।
(सूत्रमन्त्रः १-१७-१२)

इति तृतीय प्रच्छेदनं कृत्वा पूर्ववत् मात्रे ददाति । सापि सकेशानि पिञ्जूलानि प्रागग्राणि कृत्वा आनडुहे गोमये निदधाति । क्षुरं प्रक्षाल्य कुशत्रयम् आदाय "**ओषधे त्रायस्वैनम्**" इति केशपक्षे निधाय स्वधिते मैनं हिंसी इति क्षुरं संयोज्य "**येनावपत्** - - - - -, **येन धाता** - - - - -, **येन भूयः** - - - -" इति उक्त्वा त्रयाणां मन्त्राणामन्ते पूर्ववत् चतुर्थ छेदनं कृत्वा मात्रे ददाति । सा च आनडुहे गोमये निदधाति ।

यथा दक्षिणभागे छेदनं कृतं, एव उत्तरभागेऽपि (वामभागेऽपि) त्रिभिर्मन्त्रैः आद्यानि त्रीणि छेदनानि कुर्यात् । अत्र चतुर्थ छेदनं न भवति । ततः क्षुरतेजः निमृजेत् ।

यत् क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् ।
शुन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीः ॥

(सूत्रमन्त्रः १-१७-१५)

इति क्षुरधारां अग्रभागात् (ऊर्ध्वभागात्) अधोभागपर्यन्तं दक्षिणपाणिना शोधयति । ततो नापितं संशास्ति । शीतोष्णाभिरद्भिः अव्यर्थ कुर्वाणः अक्षुण्वन् "**कुशलीकुरु**" इति । अस्य वाक्यस्यार्थमपि नापिताय कथयेत् । ततो नापितः उन्दनशेषाभिरद्भिः केशान् क्लेदयित्वा यथाकुलधर्म केशवेशान् करोति ।

ततः स्नापितमलङ्कृतं च कुमारं पूर्ववत् मातुरुत्सङ्गे अवस्थाप्य पिता स्विष्टकृदादि होमशेष समाप्य, पूर्व निर्दिष्टानि चत्वारि धान्यशरावाणि नापिताय दद्यात् । ब्राह्मणैराशीर्वादमपि कारयेत् ॥

चूडाकर्मविधिस्समाप्तः ।

[1]उपनयनविधिः

अथ पिता - "नमो महद्भ्यः - - -" इति देवान्, "सर्वेभ्यः श्रीवैष्णवेभ्यः ब्राह्मणेभ्यो नमः" इति ब्राह्मणांश्च नमस्कृत्य, 'अशेषे हे परिषत् - - - स्वीकृत्य - - - नक्षत्रे जातस्य - - - मम कुमारस्य उपनयनकर्म कर्तु योग्यतामनुगृहाणे'ति

टिप्पणी 1. गर्भाष्टमे जन्माष्टमे वा ब्राह्मणमुपनयेत् । पूर्वेद्युः, तद्दिने वा उपनयनकर्मणि ग्रहानुकूल्यमिद्ध्यर्थ नवग्रहयज्ञ स्मार्ताः कुर्वन्ति ।

अनुज्ञां लब्ध्वा उपनयनकर्माङ्गतया अङ्कुरार्पणं अभ्युदयं प्रतिसरबन्धं च कृत्वा विष्वक्सेनं विघ्नेश्वरं वा पूजयित्वा - प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य - - - नक्षत्रे - - - राशौ जातस्य - - - शर्मणः मम कुमारस्य अतिशयाधानार्थं ब्रह्मतेजोऽभि-वृद्ध्यर्थं उपनयनाख्यं कर्म करिष्यामि । - - - शर्माण मम कुमारं उपनेष्य इति संकल्प्य विष्वक्सेनं विनायकं वा उद्वास्य, तदङ्ग पुण्याहं वाचयिष्ये - - - "अग्निपवमानादयः प्रीयन्ताम्" इति पुण्याहं वाचयित्वा, प्रोक्ष्य, अथ कुमारं भोजयित्वा, तूष्णी वापयित्वा स्नापयित्वालङ्कृत्य बद्धशिखं दक्षिणतः उपवेश्य, स्थण्डिलकरणादि लौकिकाग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा, अन्वा-धाय ।

अत्र देवतेत्यादि आघारावाज्येन (अग्नीषोमौ न स्तः) **त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवताः आज्येन ।**

आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा आज्यतन्त्रवत् पात्र-सादनं कुर्यात् ।

तदुत्तरतः दर्भेषु अकृष्णदशं अहतं नवं वस्त्रं यज्ञोपवीतं कृष्णाजिनं मौञ्जी पलाशदण्डं च आसाद्य, पवित्रकरणाद्याज्य-संस्कारान्तं कृत्वा, [1]स्रुक्स्रुवौ संस्कुर्यात् ।

टिप्पणी [1]संस्कृत्याज्यं यथान्यायं बर्हिषि स्थाप्य पश्चिमे ।
एवं भूतं कुमारं तु कुर्यात् यज्ञोपवीतिनम ।। कारिका ।।

[1]वस्त्र-यज्ञोपवीत-कृष्णाजिनधारणम् ।

अग्नेरुत्तरतः आचार्यः कुमारं प्राङ्मुखमवस्थाप्य वस्त्र-धारणं कारयेत् ।

युवं वस्त्राणीत्यस्यौचथ्यो दीर्घतमाः त्रिष्टुप्, कुमारस्य वस्त्रधारणे विनियोगः—

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।
अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥

(ऋ. १-१५२-१)

इति वस्त्रं धारयित्वा कुमारं आचामयेत् ।

यज्ञोपवीतधारणम्

नूतनवस्त्रेण कुमारस्यावगुण्ठनं कृत्वा[2] अनुज्ञां कुर्यात् ।

मम कुमारस्य श्रौतस्मार्तविहितनित्यकर्मानुष्ठानयोग्यता-सिद्ध्यर्थं यज्ञोपवीतधारणं कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण, इत्य-नुज्ञाप्य—

टिप्पणी 1. उपनयने क्रियमाणानां कर्मणामनुक्रमणिका-
संकल्प-पुण्याह-कुमारभुक्ति क्षौरं तथा स्नानमलंक्रिया च ।
संस्कृत्य वह्निं पटकृष्णचर्म यज्ञोपवीताचमनानि होमः ॥
जलाञ्जलिं सूर्यनिरीक्षणं च अभ्येति शाखां च कुमारः सुवासाः ।
समिद्विधानं श्रवणोपदेशौ हृत्स्पर्शनं मौञ्जिपलाशदण्डौ ।
धर्मोपदेशस्त्वथ होमशेषं समापयेत् तत्र च मातृभिक्षा ॥ इति ।

2. भवेत्प्रावरणं वासः कृष्णाजिनमथापि वा ।
एवम्भूतं कुमारं तं कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ (कारिका)

मम कुमारस्य श्रौतस्मार्तविहितनित्यकर्मानुष्ठानयोग्यतासिद्ध्यर्थं ब्रह्मतेजोऽभिवृद्ध्यर्थं च मम कुमारं यज्ञोपवीतं धारयिष्ये । ग्रहप्रीतिं कृत्वा, तिष्ठन्[1] तिष्ठन्त धारयेत् (उपनयेदिति वा)

यज्ञोपवीतमित्यस्य ब्रह्मा ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः परमात्मा देवता । यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।।
(बोधायनगृह्यसूत्रम् २-३-७)

इति कुमारं वाचयन् यज्ञोपवीतं धारयित्वा (यज्ञोपवीतमन्त्रं कुमारं पश्चाद् वाचयित्वा इति केचित्) यज्ञोपवीतधारणमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्त्विति सुमुहूर्तं वाचयित्वा, (प्रावरणं) अवगुण्ठनवस्त्रमुत्क्षिप्य प्राङ्निरस्य कुमारं द्विः आचमय्य—

[2]अजिनधारणम्— ऋक्सामाभ्यामिति सूर्या सावित्री ऋषिका, सूर्या सावित्री अनुष्टुप्, मम कुमारस्य कृष्णाजिनधारणे विनियोगः—

टिप्पणी

1 एतेन बह्वृचोऽप्यग्नेरुदक् तिष्ठन्तमर्भकम् ।
प्राङ्मुख प्राङ्मुखस्तिष्ठन् कुर्यात् यज्ञोपवीतिनम् ।।

[एतेन—यज्ञोपवीतेति मन्त्रेण] (आश्वलायनस्मृति) यज्ञोपवीतधारणात्पूर्वं बाल मन्त्र वाचयेदिति बोधायनसूत्रम् । "---शुचिवाससं ----यज्ञोपवीत प्रतिमुञ्चन् वाचयति, यज्ञोपवीत---" इति बोधायनगृह्यसूत्रम् । (२-३-७ पृ-40)

टिप्पणी 2. अजिनधारणमाश्वलायनेन मन्त्रोन दत्तः । ऋक्सामाभ्यामिति मन्त्रस्य अजिनधारणार्थत्वं सन्दिग्धम् ।

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।
श्रोत्रं ते चक्रे आस्ताम् दिवि पन्थाश्चराचरः ।।

(ऋ. १०-८५-११)

इति अजिनं धारयित्वा, आचमनं कारयित्वा कुमारमग्न्याचार्ययोर्मध्येन नीत्वा आचार्यस्य दक्षिणतः प्राङ्मुखमुपवेशयेत् ।

आचार्य अग्न्यलङ्करणाद्याघारान्तं कृत्वा आज्य बर्हिषि निधाय कुमारेणान्वारब्धः भूत्वा चौलवदष्टावाज्याहुतीः कुर्यात् ।

१. **अग्न आयूँषि ---** २. **अग्निर्ऋषिः ----**
अग्ने पवस्व ---- ४. **प्रजापते न त्वत् ---**

५-८. **भूरादि चतुष्टयम्** इति (पु. ३६) प्रधानाहुतीर्हुत्वा, अग्नेरुत्तरतः आचार्यः प्राङ्मुखः तिष्ठति । कुमारः अग्न्याचार्ययोः मध्येन (अन्तरेण) अग्नेरुत्तरदेशं गत्वा आचार्यस्य पुरतः प्रत्यङ्मुखोऽवतिष्ठते ।

अञ्जल्यवक्षारणम्, हस्तग्रहणं च

आचार्य.[1] कुमारस्याञ्जलिं अद्भिः पूरयित्वा, अन्येन द्विजेन अद्भिः पूरितं स्वकीयं अञ्जलिं, तत्सवितुर्वृणीमहे --- इति मन्त्रेण शिष्याञ्जलौ विसृजेत् । तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यस्य श्यावाश्व सवितानुष्टुप् - अञ्जल्यवक्षारणे विनियोगः—

टिप्पणी [1]ब्रह्मचारिण आचार्य पूरयेदद्भिरञ्जलिम् ।
आचार्यस्याञ्जलिं त्वन्यः पूरयेद् --- इति कारिका ।

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् ।

श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ।। (ऋ.५-८२-१)

इति कुमाराञ्जलौ स्वाञ्जलिस्थं जलं अवक्षार्य ततः कुमारस्य दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठं स्वदक्षिणेन पाणिना गृह्णाति ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो **हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णामि "नारायणशर्मन्" इति प्रथमम् ।**

(मूलोक्तमन्त्रः १-२०-४)

पूर्ववत् अञ्जलि जलेन पूरयित्वा "**तत्सवितु**"रिति आसिच्य ।

सविता ते हस्तमग्रभीत् नारायणशर्मन् इति

हस्त द्वितीयं वार गृह्णीयात् ।

पूर्ववज्जलेनाञ्जलिं पूरयित्वा "**तत्सवितु** - - - - - **धीमहि**" इति अवक्षार्य,

अग्निराचार्यस्तव नारायणशर्मन् - इति तृतीयं वारं हस्तं गृह्णीयात् ।

आदित्येक्षणम् – अथाचार्य कुमारमादित्यमीक्षयेत् –

'**देवसवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मा मृत**' (मू.म.१-२०-६)इत्याचार्यो जपित्वा कुमारमादित्यमीक्षयित्वा–

परिदानम् — (रक्षणार्थ कुमारस्य प्रजापतये अपर्णम्)

कस्य ब्र**ह्मचार्यसि । प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि** । कस्त्वा **कमुपनयते — काय त्वा परिद**दामि (मू म -२०-७) इति उपांशु जपित्वा आचार्यः कुमारं प्रजापतये ददाति ।

प्रदक्षिणावर्तनं हृदयस्पर्शनं च – युवा सुवासा इत्यस्य कौशिको विश्वामित्रो यूपस्त्रिष्टुप् – प्रथमार्धर्चस्य कुमारस्य प्रदक्षिणावर्तने उत्तरार्धर्चस्य वटोर्हृदयालम्भने च विनियोगः–

"युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः - इति कुमारमंमयो. परिगृह्य प्रदक्षिणमावर्तयेत् ।

तं धीरास. कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो ३ मनसा देवयन्तः (ऋ.३-८-४) इति तस्य अध्यंमं पाणी कृत्वा हृदयदेशं स्पृशेत् । अथ कुमारः यथास्थानमुपविश्य समिदाधानं कुर्यात् ।

समिदाधानम् - प्रातस्समिदाधानं करिष्ये, समिदाधानमन्त्रस्य हिरण्यगर्भोऽग्निस्त्रिष्टुप्, समिदाधाने विनियोग —

अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ।
तया त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा ।।

(सू. म. १-२१-१) इति समिधमेकां निधाय अग्नये जातवेदसे इदम् । हस्तं प्रक्षाल्य सोदकेन पाणिना अग्निमुपस्पृश्य "**तेजसा मा समनज्मि**" (सू.म.१-२१-३) इति मन्त्रेणोष्ठ मुखं त्रिः निर्मार्ष्टि - (प्रतिमार्जन मन्त्रावृत्तिः) अप उपस्पृश्य; अग्न्युपस्थान करिष्ये, उत्थाय - मयि मेधामिति पण्णां हिरण्यगर्भः ऋषिः पूर्वत्रयाणां क्रमेण अग्निरिन्द्र सूर्यो देवता । उत्तरत्रयाणां अग्निर्देवता (द्विपदा) गायत्रीच्छन्द. अग्न्युपस्थाने विनियोग —

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ।
मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्रः इन्द्रियं दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ।
यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।
यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् ।
यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ।

(सू. म. १-२१-४)

ओं अग्नये नमः इति अग्निं नमस्कुर्यात् ।

[1]अथ भसितधारणम् - अग्नेरुत्तरतो भस्म गृहीत्वा वामहस्ते निधाय "**शन्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु** नः" (ऋ. १०-९-४) इति जलमासिच्य,

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीः हविष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे । (ऋ. १-११४-८)

इत्यार्द्रीकृत्य अनामिकया आलोड्य,मेधावी भूयासं इति ललाटे, **तेजस्वी भूयासं** इति उरसि, वर्चस्वी भूयासं इति दक्षिणभुजे, **ब्रह्मवर्चस्वी** भूयासं इति वामभुजे, आयुष्मान् भूयासं इति कण्ठे, **अन्नादो भूयासं** इति उदरे, स्वस्ति भूयासं इति शिरसि, इति भस्म धृत्वा आचम्य ।

स्वस्ति श्रद्धां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् ।
आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ।।

इति अग्निं प्रार्थयेत् ।

टिप्पणी [1]इदं भसितधारणं स्मार्ताः कुर्वन्ति । भसितधारणविषये मन्त्रेषु स्थानेषु च सम्प्रदायभेदो वर्तते ।

अथ ब्रह्मोपदेशः

अथ पिता सदक्षिणाक ताम्बूलं गृहीत्वा परिषदः पुरस्तान्निधाय, नमो महद्भ्यः --- अशेषे हे परिषत् --- स्वीकृत्य --- नक्षत्रे --- राशौ जातस्य मम कुमारस्य जन्मप्रभृति एतत्क्षणपर्यन्तं संभावितसमस्तदोषनिर्हरणद्वारा अस्य मम कुमारस्य गायत्रीग्रहणे [1]योग्यता भवतु, मम चास्य गायत्र्युपदेशेऽधिकारोऽस्तु इति च अनुगृहाण, इति अनुज्ञां प्राप्य दक्षिणां दद्यात् ।

अथ ब्रह्मचारी अग्नेः पश्चात् प्रत्यङ्मुखः दक्षिणं जानु भूमौ निधाय (आचार्यपादपूजां कृत्वा नमस्कृत्य) प्राङ्मुखोपविष्टमाचार्य प्रणम्य दक्षिणोत्तरौ तत्पादौ दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामुपसंगृह्य—

अधीहि भोः सावित्रीं भोऽनुब्रूहि (सू. म. १-२१-४) इति ब्रूयात् । अथ आचार्यः सावित्रीं ते अनुब्रवाणीत्युक्त्वा, नववस्त्रेण कुमारं अवगुण्ठ्य प्राणायामं कृत्वा ऋषिच्छन्दोदेवताध्यानपूर्वकं (दशवारं) गायत्रीं जपित्वा तदर्थ-

---

टिप्पणी [1]योग्यताप्रार्थना एवमपि कुर्वन्ति - 'एतत्क्षणपर्यन्त बाल्ये वयसि अज्ञानत पित्राद्युपेक्षया मवर्णामवर्णाद्यनेकधात्रीपरिपालिनीजनस्तन्यपान-सहभोजन-उच्छिष्टभोजन - अपाङ्क्तेयभोजनसजातीय विजातीय निवासादि संस्पर्शन तत्तत्कालशौचाभावप्रभृतीनां सर्वेषां पापानां मद्यः अपनोदनद्वारा ----- अस्य मम कुमारस्य' इत्यादि ।

मनुमन्त्र्याय, कुमारं उपवेश्य - ब्रह्माञ्जलिं[1] कारयित्वा ऋषिच्छन्दोदेवताकथनपूर्वकं शिष्यस्य दक्षिणकर्णे ब्रह्मोपदेशं (सावित्र्या उपदेशम्) कुर्यात् । वाचयेत् च । तत्प्रकारश्चैवम् - परिधानीयवाससा (अवगुण्ठनार्थं कल्पितेन वाससा) स्वपाणिभ्यां तत्पाणी संगृह्य सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं पच्छः, अर्धर्चशः सर्वामिति उपदेशानुसारं कुमारं वाचयेत्[2] ।

टिप्पणी [1]ब्रह्माञ्जलिलक्षणम् –

उत्तानं वामपाणिं तु प्राङ्मुखं दक्षिणं तथा ।
पाण्योः पृष्ठं दृढं कुर्यात् अङ्गुलीभिः परस्परम् ॥
अङ्गुष्ठौ च दृढीकृत्य क्रियते यस्तथाञ्जलिः ।
स ब्रह्मणा कृतत्वात् प्राक् ब्रह्माञ्जलिरिति स्मृतः ॥
वेदारम्भे विशेषेण समाप्तौ च प्रशस्यते ।
ब्रह्मयज्ञे च कार्या स्यात् सावित्रीग्रहणे तथा ॥

आश्वलायनस्मृतिश्लोकाः (प प पृ-२२७) उदाहृताः । अस्य अर्थः –वामहस्तमुत्तानं कृत्वा तदुपरि दक्षिणहस्तं प्राङ्मुखं च निधाय अङ्गुलीभिः पाण्योः पृष्ठं दृढं निपीड्य, अङ्गुष्ठौ च दृढीकुर्यात् । अयं ब्रह्माञ्जलिः सकलकाले दक्षिणोरुभागे निक्षिप्यते । वस्तुतोऽयं दक्षिणाङ्के निधातव्यः । वेदग्रहणकाले अयं अञ्जलिः ब्रह्मणा कृत इति ब्रह्माञ्जलिरित्युच्यते । वेदारम्भे सावित्रीग्रहणादिषु अयं कर्तव्यः ।

टिप्पणी [2]ओंभूर्भुवः स्वः पूर्वां तु सावित्रीं वाचयेदथ ।
पादं पादं च सावित्र्याः स्वयमुक्त्वैव वाचयेत् ॥
ततस्त्वर्धर्चमर्धर्चं सर्वां तामथ वाचयेत् ।
एवं वक्तुमशक्तश्चेत् तं यथाशक्ति वाचयेत् ॥
(कारिका - उपनयनप्रकरणे)
एतत्कारिकानुसारेण एवं उपदेशः कर्तव्यः ।

यदि वक्तुमसमर्थो भवति कुमारः तर्हि यथाशक्ति तं वाचयेत् । प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवीगायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता । भूरादिव्याहृतित्रयस्य अत्रिभृगुकुत्साः ऋषयः, अग्निवाय्वर्काः देवताः, सावित्र्याः ऋषिः विश्वामित्रः गायत्रीच्छन्दः । सविता देवता, सावित्र्युपदेशे विनियोगः ।

१. ओं भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यम् । भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् - (पच्छः) इति प्रथमोपदेशः ।

२. ओं भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुः वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्— (अर्धर्चशः) इति द्वितीयोपदेशः ॥

३. ओं भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्य धीमहि— धियोयोनःप्रचोदयात्[1] (३-६२-१०) इति तृतीयोपदेशः ॥

टिप्पणी

प्रथमं प्रणवं व्याहृतित्रयं सकृदेव निर्दिश्य सावित्र्या पादं पादं पादं ब्रूयात् । पुनरपि तस्याः अर्धर्चं अर्धर्चं ब्रूयात् । अथ सकृत् सावित्री (मध्ये विरामकृत्वा) ब्रूयादिति । ब्रह्मयज्ञप्रकारेण ब्रह्मोपदेशं कुर्यादिति शिष्टानां वाक्यं किञ्चित् ॥

[1] "तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चश सर्वाम्" (१-२१-५) इति ब्रह्मोपदेशक्रमं सूत्रयन्नाश्वलायनः प्रणवव्याहृत्युपदेशं पूर्वमेव मन्त्रेण न विहितवान् । अथापि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे "ओंपूर्वा व्याहृती" (सू ३-२-३) "सावित्रीम् अनु आह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामिति तृतीयम्" (सू ३-२-४) इति सूत्रकारकथनात् सावित्र्या प्रणवव्याहृतिपूर्वकत्वं सिध्यति । अत्र कश्चन संशयो

ब्रह्मोपदेशमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति महान्तोऽनुगृह्णन्तु इति महतामाशिषं प्राप्य शिष्यमुत्थाप्यास्य हृदयदेशे ऊर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति ।

मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु ।।
मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तुमह्यम्
(सूत्रमन्त्रः १-२१-७)

इति। मेखलां त्रिरावेष्टय नाभिसमीपे ग्रन्थित्रयं कृत्वा बध्नाति - प्रावेपा मा कवषः इन्द्रस्त्रिष्टुप् । मेखलाधारणे विनियोगः ।

टिप्पणी

भवति – सावित्र्याः त्रिवारमुपदेशकाले प्रणवव्याहृतयश्च किं प्रतिवारमुपदेष्टव्या उत सकृदेवादाविति । नारायण. सकृत् कथनमभिप्रैति । उपरिनिर्दिष्टसूत्रयोः तदीयवृत्तिर्द्रष्टव्या । कारिकाया मतमपि तदेवेति भाति । अत केचित् शिष्टा प्रणवं व्याहृतित्रय चादौ सकृदुक्त्वा सावित्रीं त्रिवारमुपदिशन्ति । अन्ये तु अस्मत्कोशोक्तप्रकारेण प्रतिसावित्र्युपदेशं प्रणवं व्याहृतित्रय चोपदिशन्ति । अत्र शिष्टाचारः प्रमाणम्। आपस्तबिनस्तु, 'व्याहृती. विहृताः पादादिष्वन्ते वा ----'' इति (पटलः ४. सू-११) आपस्तम्बीयसूत्रानुसारेण प्रणवस्य व्याहृतीना च व्यस्ताना सावित्र्या पादादिषु व्यतिषजन कृत्वोपदिशन्ति । यथा (१) ओं भू· तत्सवितुर्वरेण्यम् । ओ भुवः भर्गो देवस्य धीमहि । ओ सुव. धियो यो नः प्रचोदयात् ।। (२) ओं भू. तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि । ओ भुव धियो योन प्रचोदयात् ।। (३) ओ भुवः तत्सवितुर्वरेण्यभर्गोदेवस्यधीमहिधियोयोनः प्रचोदयात् । इति ।।

आश्वलायनेनानुपदिष्टोऽयमुपदेशप्रकार. ऋग्वेदिभिर्नानुष्ठेयः ।।

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् इति ।
(ऋ.१०-३४-१)

दण्डं ददाति - एष क्षेति श्यावाश्वो मघवा गायत्री । दण्डधारणे विनियोगः ।

[1]एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः इति । (ऋ ५-६१-१९)

अथ आचार्यः ब्रह्मचर्यमादिशति

आचार्यः—ब्रह्मचार्यसि । शिष्यः - बाढम्, इति प्रतिवचनम्

आचार्यः—अपोऽशान । शिष्यः - बाढम् ।

आचार्यः—कर्म कुरु । शिष्यः - बाढम् ।

आचार्यः—दिवा मा स्वाप्सीः । शिष्यः - बाढम् ।

आचार्यः—आचार्याधीनो भव । शिष्यः - बाढम् ।

आचार्यः—वेदमधीष्व । शिष्यः - बाढम् । (आ.गृ.सू १-२२-२)

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् । ग्रहणान्तम् वा । सायं प्रातः भिक्षेथाः । साय प्रातः समिधमादध्या. इति प्रैषं दत्वा स्वि-

---

टिप्पणी [1]"मेखलामाबध्य दण्ड प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत्" [सू-१-२२-१] इति सूत्रकारः । मेखलाजिनधारणे मन्त्रं न दत्तवान् । मन्त्र विनैवेदं कार्यमिति तस्याशय । भाष्यकार देवस्वामी, वृत्ति कारो नारायण, जयन्त, कारिकाकार, मन्त्रव्याख्याता हरदत्तश्च अत्र मन्त्र न दत्तवन्त. । सम्प्रदायागतमिद मन्त्रद्वयम् विवक्षितार्थ-प्रकाशनासमर्थमपि कथमत्र प्रविष्टमिति विचारणीयम् ।

ष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् । (१-२२-३,४,५,६ सूत्रानुसारि-
वाक्यानि)

अथ ब्रह्मचारी भिक्षाचरणं कुर्यात् । **भिक्षां देहि इति** [1]मातरमेवाग्रे भिक्षेत । भिक्षां गृहीत्वा तद्भैक्षमाचार्याय वेदयेत् । अथ पिता आशीर्वादं कारयेत् । ब्रह्मचारी अनासीनस्तिष्ठेदहश्शेषम् ॥

उपनयनविधिः समाप्तः

[2]ब्रह्मौदनकर्मविधिः

अथास्तमिते सूर्ये कुमारः सायं सन्ध्यामुपास्य समिदाधानं कुर्यात् । सायं समिदाधानं करिष्ये । अग्निं परिसमुह्य

टिप्पणी [1]अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत । अप्रत्याख्यायिनीं वा । भवान् भिक्षां ददातु इति पुमांसं भिक्षेत । अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ [सू. १-२२-७, ८, ९.]

2 ब्रह्मभ्य - ब्राह्मणेभ्यः ओदनः ब्रह्मौदनः तेन क्रियमाणं कर्म ब्रह्मौदनकर्म । तदर्थमिति वा । भिक्षालब्धतण्डुलसम्पादितोऽयमोदनः ब्राह्मणेभ्यो दीयते भोजनायेति ततोऽसौ ब्रह्मौदनः । अनुप्रवचनीयमिति अस्यैव नामान्तरम् । "अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाचार्याय वेदयीत" इति सूत्रम् (१-२१-१०) अत्र हरदत्तव्याख्यानं । "असौ ब्रह्मौदनोऽनुप्रवचनीयः । 'सावित्रीं भो अनुब्रूहि' 'सावित्रीमन्वाह' (१-१९-४,५) इति च सावित्र्यनुप्रवचनं विहितम् । तन्निमित्तोऽयं स्थालीपाकः" । तत्र तस्य 'प्रयोजनम्' [पा सू ५-१-१०९] इत्यधिकारे 'अनुप्रवचनादिभ्यश्छः' [पा ५-१-१११] इति छप्रत्यये 'आयन्' इत्यनेन छप्रत्ययस्य ईय् । आदेशे अनुप्रवचनीयमिति

परिस्तीर्य पर्युक्ष्य अग्नये समिधमिति समिधं निधाय तेजसेति मुखं त्रिर्निर्मृज्य मयि मेधामिति अग्निमुपस्थाय नमस्कृत्याभिवादयेत् ॥

अथ आचार्यः अनुज्ञां कृत्वा --- नक्षत्रे राशौ जातस्य अस्य कुमारस्य उपनयनाङ्गं ब्रह्मौदनकर्म कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाणेत्यनुज्ञाप्य नक्षत्रे --- राशौ जातस्य अस्य कुमारस्य उपनयनकर्माङ्गं ब्रह्मौदनकर्म करिष्ये इति संकल्प्य, तदङ्गं पुण्याहं करिष्ये । भवन्तस्तन्वाददः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा प्रोक्ष्य उपनयनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, तदङ्गमन्वाधानं करिष्ये । अत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादि आघारान्तमुक्त्वा (आज्यभागौ न स्तः) [illegible] [illegible]र्जितारं ऋषींश्च प्रधानदेवताश्चरुद्रव्येण ।

चरुशेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा चरुतन्त्रवत्पात्रसादनं पूर्णपात्रनिधानान्तं कुर्यात् ।

अथ कुमार भिक्षाद्रव्यात् चतुरश्चतुरो मुष्टीन् देवतात्रयार्थं ब्राह्मणभोजनपर्याप्तं च तूष्णीं निरुप्य प्रोक्ष्य, अग्नौ श्रपयित्वा, [illegible] [illegible]लीपाकः अनुप्रवचनीय इति वा [illegible]यि निवेदयेत् ।

अथ आचार्यः आज्योत्पवनं स्रुक्स्रुवसमार्जनं च कृत्वा श्रृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य, अग्न्यलङ्करणा-

---

स्वपिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]तायनसूत्र [illegible] [illegible] [illegible] [पृ ८४] । अनुप्रवचनीय [illegible] [illegible]ओदनो [illegible] [illegible] "भिक्षाणां भोजनार्थान् तूष्णीं निर्वाप [illegible]चितम् । [illegible] [illegible] [illegible]दि [illegible]न्तं करोत्यथ ॥" [कारिका] ॥

ह्याघारान्तं कृत्वा, ब्रह्मचारिणान्वारब्धः अवदानधर्मेण चरुमवदाय जुहुयात् ।

सदसस्पतिमित्यस्य काण्वो मेधातिथिः सदसस्पतिर्गायत्री प्रधानचरुहोमे विनियोगः ।।

१. **'सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ।। स्वाहा । सदसस्पतय इदम् ।**(ऋ १-१८-६)

पूर्ववदवदाय–

२. तत्सवितुः गाधिनो विश्वामित्रः सविता गायत्री । प्रधानचरुहोमे विनियोगः

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । स्वाहा सवित्र इदम् (ऋ. ३-६२-१०) पूर्ववदवदाय—

३. **ऋषिभ्यः स्वाहा** । ऋषिभ्य इदम् ।

अथ स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । होमशेषान्नेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां ताम्बूलं च दत्त्वा 'अस्य माणवकस्याविघ्नेन वेदसमाप्तिरस्त्विति भवन्तोऽनुगृह्णन्तु' इति ब्राह्मणान् प्रार्थयेत । ते च 'वेदसमाप्तिरस्तु' इति ब्रूयुः । स्वस्तिवाचनं च कारयेत् ।।

'अत ऊर्ध्वं [1]अक्षारलवणाशी ब्रह्मचार्यधश्शायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा' (गृ. सू १-२२-१७) व्रतं चरेत् ।।

ब्रह्मौदनकर्मविधिः समाप्तः

टिप्पणी [1] 'क्षारम्-अम्लम्-लकुचादि' इति हरदत्तः ।। [पु. ८६]

मेधाजननकर्मविधिः

एवं त्रिरात्रं चरितव्रताय कुमाराय चतुर्थे दिने मेधाजननं कुर्यात् । आचार्य शिष्यश्च ग्रामाद्वहिर्गत्वा स्नात्वा माध्याह्निकं अनुनिष्ठेताम् । ततः आचार्यः अस्य ब्रह्मचारिणः उपनयनव्रतलोपप्रायश्चित्त करिष्ये, इति सङ्कल्प्य, प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याह वाचयित्वा प्रोक्ष्य उपनयनाग्निं प्रतिष्ठाप्य परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य लौकिकाज्येन प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहुयात् ।

त्वमग्ने काण्वो वत्स अग्निर्गायत्री । प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः स्वाहा । अग्नये व्रतपतय इदम् । (ऋ ८-११-१)

यद्वो वयं त्रितोऽग्निस्त्रिष्टुप्

यद्वो वयं प्रमिनामव्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ।।
(ऋ. १०-२-४)

स्वाहा । अग्नये व्रतपतय इदम् । भूराद्याहुतिचतुष्टयं च हुत्वा अग्निं परिसमुह्य परिषिच्य, ओं च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यून तस्मै ते उप; यत्ते अतिरिक्तं तस्मै ते नम । इत्युपस्थाय, उपनयनव्रतलोपप्रतिनिधिहिरण्यदान च कृत्वा आचम्य ।

---नक्षत्रे --राशौ जातस्यास्य कुमारस्य उपनयनव्रतसमाप्त्यर्थं वेदग्रहणधारणसमर्थमेधाभिवृद्ध्यर्थं च मेधाजननाख्य कर्म

करिष्ये । एन कुमारं मेधाजननाख्येन कर्मणा संस्करिष्यामीति सङ्कल्प्य, तदङ्गं पुण्याहं वाचयिष्ये । मेधादेवी प्रीयतामिति पुण्याहं कृत्वा प्रोक्ष्य द्वादशाङ्गुलमिता (विपेऽलां)वेदिं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य, रङ्गवल्ल्यादिभिरलङ्कृत्य वेदिमध्ये एकमूलं पलाशं कुशस्तंबं वा निधाय तन्मूले पश्चिमभागे प्राङ्मुखः आसीनः आचार्यः कुमारेणान्वारब्धो भूत्वा—

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

अस्मिन् पलाशे, स्तम्बे वा मेधां देवीमावाहयामीति आवाह्य, षोडशोपचारान् कृत्वा गुडापूपादिकं निवेद्य तांबूलं दक्षिणां च समर्प्य - **मेधायै नमः** इति नमस्कृत्य, मेधाग्निं पलाशं च प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्त [illegible] ।

सुश्रवः सुश्रवा असि । यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवाः असि एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽसि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्[1] (सू. म. १-२२-१९) इति । त्रिः प्रदक्षिणं कृत्वा नमस्कृत्य कुमारं मेधां देवीं यथास्थानं प्रतिष्ठापयति । उपनयनसमाप्त्यर्थमवभृथस्नानं करिष्ये इति संकल्प्य (अभ्यज्य) स्नात्वा **युवं वस्त्राणीति** वस्त्रम् **यज्ञोपवीत**मिति मन्त्रेण यज्ञो-

---

टिप्पणी [1]मेधादेवी पलाशस्तम्बे नावाहि[illegible], मेधादेवी-पलाशयोरभेदेन उत्तम सुश्रव सुश्रवा असि इति सूत्रकारोक्तप्रयोग इति बह्वृचकर्मसमुच्चयानुसारेण।मेधादेवी पात्र सावित्रीति प्रयोगपारिजातम्।

पवीतम् च धृत्वा आचम्य कृष्णाजिनं मौञ्जीं दण्डं च तत्तन्मन्त्रेण धृत्वा आचम्य–

पूर्वोपयुक्तवस्त्र-यज्ञोपवीत-कृष्णाजिन-मौञ्जी-दण्डान् पलाशमूले निधाय[1] वस्त्रद्वयमाचार्याय दत्वा पलाशमूले स्थितानि यज्ञोपवीतकृष्णाजिनादीन्यप्सु प्रक्षिप्याचामेत् ।

अथ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये इति संकल्प्य, गायत्रीं त्रिवारं जपित्वा [2]ब्रह्मयज्ञतर्पणं कुर्यात् ।

प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं वाचयित्वा प्रोक्ष्य स्वस्तिवाचनं कारयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयेत् ।

मेधाजननकर्मविधिः समाप्तः

साङ्गोपनयनविधिः समाप्तः

टिप्पणी [1]'अदान्त दमयित्वा मा मार्गे संस्थापयन् स्वयम् । दण्डः करे स्थितो यस्मात् तस्माद्रक्ष यतोऽभय'मिति दण्डप्रार्थनं केषुचित् प्रयोगकोशेषु दत्तं प्रमाणशून्यम् ।।

[2]सावित्र्या ब्रह्मयज्ञोऽपि तस्य तावदुपाकृते. (यावदुपाकृति)इति कारिका । अस्यार्थ. – ब्रह्मचारी यावदुपाकर्म केवलसावित्रीजपेनैव ब्रह्मयज्ञम् कुर्यादिति ।।

अथ कुमारीकल्पः[1]

जातकर्म

पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य, ओम् - - - नक्षत्रे - - - राशौ जातायाः मम कुमार्याः जातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशन-चूडाकर्मोद्वाहमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति भवन्तोऽनुगृह्णन्त्विति ब्राह्मणानुग्रहं प्राप्य 'नवग्रहयज्ञं करिष्ये' इति नवग्रहयज्ञं कृत्वा

'जातकर्मादिकर्माङ्गमभ्युदयं हिरण्यरूपेण करिष्य' इत्यभ्युदयं कृत्वा,----नक्षत्रे---राशौ जातामिमां मम कुमारीं जातकर्मणा तूष्णीं संस्करिष्यामीति संकल्प्य, प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं वाचयित्वा—

प्रोक्ष्य—सर्पिर्मधुनी संयोज्य, तत्र हिरण्यनिकषं कृत्वा माता पिता च हिरण्येन तदादाय त्रिः कुमारी प्राशयेताम् । अथ हिरण्यं प्रक्षाल्य कर्णयोरुपरिनिधाय पिता कुमार्या अंसौ युगपदभिमृशेत् । (केचित् त्रिः मूर्ध्नः आघ्राणं कुर्वन्ति । तत्र प्रमाणं न विद्यते ॥)

नामकरणम्

नक्षत्रे---राशौ जातायाः मम कुमार्याः नाम धास्यावः इति संकल्प्य, प्राजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं कुर्यात् । पुण्याहमध्ये स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति सकृदुक्त्वा पिता माता च कुमार्याः

टिप्पणी [1]स्त्रीणां जन्मादि चोलान्तं सर्वं कुर्यादमन्त्रकम् ।
पाणिग्रहणमारभ्य समन्त्रेण परिष्करेत् ॥ इति ॥

दक्षिणे कर्णे नाम त्रिर्ब्रूयाताम्, **नाम्ना त्वं श्रीदेवी असि** इति। अथ अस्मिन् नामकरणकर्मणि **श्रीदेवीनाम्न्यै स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु** इति त्रिरुक्त्वा तथैव **श्रीदेव्यै स्वस्ति** इति त्रिवारं वाचयित्वा पुण्याहशेषं समापयेत्। मूर्ध्नि त्रिरवघ्राणनं[1] कैश्चित् क्रियते ॥

अन्नप्राशनम्।

नक्षत्रे राशौ जातायाः मम कुमार्याः करिष्यमाण चूडाकर्मोद्वाहकर्माङ्गं अंकुरार्पणं करिष्ये इति, ब्रह्मादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं कृत्वा पञ्च पालिकाः प्रोक्ष्य स्थापयित्वा ब्रह्मादीनावाह्य आसनाद्यङ्कुरावापान्तं सर्वं यथोक्तं कुर्यात्।

अथ मम कुमार्याः अन्नप्राशनचूडाकर्मोद्वाहकर्मांगं प्रतिसरबन्धकर्म करिष्ये इति पूर्ववत्प्रतिसरं कृत्वा कन्यायाः वामहस्ते **श्रिये जात** इति रक्षाबन्धनं कुर्यात्।

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो ददाति।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥

(ऋ. ९-९४-४)

इति बध्नीयात्। शेषं यथोक्तं कुर्यात् ॥

---- नक्षत्रे--- राशौ जातां मम कुमारीं अन्नप्राशनकर्मणा संस्करिष्यामीति उक्त्वा दधिमधुघृतमिश्रमन्नं पिता माता च त्रिः तूष्णीं कुमारीं प्राशयेताम्।

टिप्पणी [1]इदमवघ्राणं नामकरणस्य नैवाङ्गम्। प्रवासादेत्य पिता इदमवघ्राणं कुर्यादित्युक्तम्। नामकरणकाले पितुः प्रवासादागमनरूपनिमित्ताभावात्।

चूडाकर्मविधिः

---नक्षत्रे----राशौ जातां मम कुमारीं तूष्णीं चूडाकर्मणा संस्करिष्यामि । प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं वाययित्वा—

पुण्याहजलेन प्रोक्ष्याशीर्वादं कारयेत् ।।

कन्यकानां जातकर्मादिविधिः समाप्तः ।।

[1]महानाम्न्यादिव्रतानां समानतन्त्रप्रयोगः

पिता, **ओं नमो महद्भ्यः** इति सभ्यान् नमस्कृत्य, अशेषे हे परिषत्---- स्वीकृत्य - नक्षत्रे - - - राशौ जातस्य ---- शर्मणः अस्य ब्रह्मचारिणः उपनयनप्रभृति एतत्क्षणपर्यन्तं सम्भावितानां ब्रह्मचर्याश्रमविहितशौचाचमनस्नानसन्ध्यावन्दनसावित्रीजप-गुरुकुलवास-भिक्षाचर्य-अग्निकार्यनियमस्वाध्याय - ब्रह्मयज्ञाद्यकरणजातानां कौपीन-कटिसूत्र-मेखलादण्डाजिन-विहीनता-अस्पृश्यस्पर्शन-अभोज्यभोजन -कांस्यपात्रभोजनपर्युषितान्नभोजन - क्रमुकताम्बूलचर्वण-छत्रपादुकाधारणगन्धाद्यनुलेपन-पुष्पधारण - क्रीडानृत्त - गीतवाद्यसेवन - पाषण्डसंभाषणादिजनितानां च सर्वेषां पापानां सद्यः अपनोदनार्थम्—

(अस्य माणवकस्य) व्रतलोपप्रायश्चित्तकृच्छ्राचरणं कर्तुं मम महाव्रतादेशनोपनिषद्व्रतादेशनाभ्यां सह महानाम्नीव्रतादेशनं कर्तुं च योग्यतासिद्धिमनुगृहाणेति योग्यतां प्राार्थ्य—

टिप्पणी [1]सूत्रकारः महानाम्न्यादीनां व्रतस्य अध्ययनस्य च अनुष्ठानं स्वश्रौतसूत्रे अष्टमाध्याये चतुर्दशखण्डे विहितवान् ।

गणपतिपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा कृत्वा—

अस्य माणवकस्य व्रतलोपप्रायश्चित्तार्थं कृच्छ्रप्रतिनिधिहिरण्यदानं करिष्य इति संकल्प्य गणपतिं - विष्वक्सेनं वा उद्वास्य कृच्छ्रप्रतिनिधिहिरण्यदानं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ब्रह्मचारी यज्ञोपवीतकृष्णाजिनमौञ्जीदण्डान् तत्तन्मन्त्रेण धृत्वा समिदाधानं कुर्यात् ॥

अथ आचार्यः दर्भेष्वासीनः दर्भान् धारयमाणः पवित्रपाणिः प्राणानायम्य संकल्पं करोति । --नक्षत्रे - - - राशौ जातं - - - शर्माणं इमं कुमारं महाव्रतादेशन-उपनिषद्व्रतादेशनाभ्यां सह[1] महानाम्नीव्रतादर्शनकर्मणा संस्करिष्यामि । तदङ्गं पुण्याह वाचयिष्ये । अग्निपवमानादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा— अस्य कुमारस्य महाव्रतादेशन - उपनिषद् व्रतादेशनाभ्या सह क्रियमाणस्य महानाम्नीव्रतादेशनस्याङ्गं

टिप्पणी "[1]एकबर्हिरिध्माज्यस्विष्टकृत स्युस्तुल्यकालाः । तदेषाभियज्ञगाथा गीयते– पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकबर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते ॥" इति । १-३, ९-१० सूत्रे ॥ अस्यायमर्थः । अत्र एकशब्दस्य समानः तुल्यः इत्यर्थः । यत्र पाकयज्ञेषु तुल्यकालं क्रियमाणेषु बर्हिः इध्मः आज्यम् स्विष्टकृत् इत्येतानि समानानि तुल्यरूपाणि भवन्ति तेषु पाकयज्ञेषु नानादेवत्वेष्वपि एतानि बर्हिरादीनि तन्त्रेण सकृदेव कुर्यात् । परिसमूहनपरिस्तरणाद्यपि सकृदेव । "प्रधानाहुतीनां तु (तन्त्रेण करणं) मा भू"दिति भाष्यम् । [पु. २३] "कर्मणा युगमद्भावः तन्त्रम् " इति कात्यायन । "तन्त्रम् - उभयत्र योजक"मिति मेदिनीकोश. ॥

[1]अभ्युदयश्राद्धं हिरण्यरूपेण करिष्ये इति अभ्युदयं कृत्वा पुण्याहं कुर्यात् ।। कुमारं वापयित्वा स्नापयेत् ।

अथाचार्यः [2]उल्लेखनादि समिदाधानाग्निप्रतिष्ठापनान्तं **कृत्वा तदङ्गमन्वाधानं** करिष्ये, अत्र देवतेत्यादि आघारान्तमुक्त्वा (आज्यभागौ न स्तः) **त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं च अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवताः** आज्यद्रव्येण, **आज्यशेषेण** स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा, आज्यतन्त्रवत्पात्रसादनं **पवित्रकरणाद्याघारान्तं कृत्वा, अग्न्याचार्ययोर्मध्यतो माणवकमग्नेरुत्तरतो नीत्वा—**

युवं वस्त्राणि इति वस्त्रम्, **यज्ञोपवीतमिति** यज्ञोपवीतम्, **ऋक्सामाभ्यामिति** कृष्णाजिनं च धारयित्वा पुनः दक्षिणतः कुमारं नीत्वा उपवेश्य तेनान्वारब्धः उपनयनवत् अष्टौ प्रधानाहुतीर्जुहुयात् ।।

अग्न आयूंषि इति ऋक्त्रयस्य शतं वैखानसा ऋषयः, अग्निः पवमानो देवता । गायत्रीच्छन्दः । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।। **अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषञ्च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् स्वाहा ।** अग्नये पवमानायेदम् । अग्निर्

टिप्पणी [1]"गोदानसमावर्तनविवाहानां सहप्रकरणे करिष्यन्नग्गोदान-समावर्तन [विवाह] कर्माङ्गञ्च" इति पठेत् ।

'[2]एतेन वापनादि परिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ।' (आ.-गृ सू. १-२२-२०) । **अस्यार्थः** एतेन-उपनयनेन ।। उपनयनवत् वपन-प्रभृति परिदानान्तं उभयोः कर्मणोः तन्त्रं-तुल्यं भवति इति ।

ऋषिः, पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयं स्वाहा। अग्नये पवमानायेदम् ।। **अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सु— वीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषं स्वाहा ।** अग्नये पवमानायेदम् । (ऋ. ९-६६; १९-२०-२१)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप्, प्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

"प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा । प्रजापतय इदम् । (१०-१२१-१०)

व्याहृतीनां व्यस्तसमस्तानां विश्वामित्र गौतमात्रिभर-द्वाजा ऋषयः, अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिश्च देवताः, प्रधानाज्य-होमे विनियोगः । **भूः स्वाहा अग्नय इदम् । भुवः स्वाहा वायव इदम् । स्वः स्वाहा सूर्यायेदम् । भूर्भुवःस्वः स्वाहा प्रजापतय इदम्** इति हुत्वा, आचार्यः अग्नेरुत्तरतः शिष्यं नीत्वा उपनयनवत्—

१. **अञ्जलिपूरणादि आदित्योपस्थानान्तं** कुर्यात् ।। **तत्प्रकारः**-शिष्याञ्जलिं स्वांजलिं च जलेन पूरयित्वा तत्सवि-तुर्वृणीमहे - - - धीमहि इत्यञ्जलिमवक्षार्य, देवस्य त्वा - - - - **श्रीनिवासशर्मन्**, इति शिष्यस्य हस्तं गृह्णीयात् ।

२. पूर्ववदञ्जलिपूरणादि कृत्वा **तत्सवितुरि**त्यवक्षार्य, सविता ते - - - - **अग्रभीत् श्रीनिवासशर्मन्** इति हस्तं गृह्णीयात्।

३. पूर्ववदञ्जलिपूरणादि कृत्वा अवक्षार्य **अग्निराचार्यस्तव श्रीनिवासशर्मन्** इति हस्तं गृह्णीयात् । **देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय । स मा मृत**' इति स्वयं जपित्वा आदित्यमीक्षयेत् ।

'कस्य ब्रह्मचार्यसि । प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि । कस्त्वा कमुपनयते । काय त्वापरिददामि' इति जपित्वा (मनसा) प्रजापतये माणवकमर्पयति । एतदेव परिदानम् ।

पुराणयज्ञोपवीतादीनि जले प्रक्षेप्य स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य, ब्रह्मचारिणं प्रति वदेत्, आचार्यः । "[1]महानाम्नीव्रतं (महानाम्न्यादीनां व्रत) संवत्सरं चर" इति। सः '**चरिष्यामि**' इत्युक्त्वा संवत्सरं केशादिधारण–भिक्षाचरणादिव्रतं चरेत् ।।

इति महानाम्न्यादिव्रतादेशनविधिः ।

टिप्पणी [1]अत्रादत्त प्रयोगवाक्यम् ब्रह्मकर्मसमुच्चयाख्ये ग्रन्थे दृश्यते (पु १८९-१९०) । इदमेव वाक्यमस्य कर्मण व्रतादेशनत्वं सूचयति।

अत्र कृतानां प्रधानाहुतीना प्रतिकर्म पृथक्करण व्याख्यातारौ हरदत्तः देवस्वामी च अभिलपत । "देशकालकर्तैक्यादेव तन्त्रत्वे सिद्धे समानदैवत्येषु तुल्यकालेषु प्रधानाहुतीना तन्त्रता मा भूत्" इति हरदत्त, १-३-९ पु १५ "बर्हिरादीनामेव तन्त्रत्व प्रधानाहुतीनां मा भूदि"ति भाष्यम् [पु २३] इति। अनुष्ठानं तु प्रधानाहुतीनां महानाम्न्यादिष्वपि तन्त्रेणैव वर्तते ।।

[1]महानाम्नीव्रतस्थालीपाकः

ओम् ----नक्षत्रे---राशौ जातस्य ---शर्मणः अस्य कुमारस्य महानाम्नीव्रताध्ययनाङ्ग महानाम्नीस्थालीपाकेन यक्ष्ये, तदङ्गं पुण्याहवाचनं करिष्ये । अग्न्यादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं कृत्वा प्रोक्ष्य–

उल्लेखनादि समिदाधानाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानं कारयित्वा, तदगमन्वाधान करिष्ये—

अत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादि ---अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येन,

अग्निं, संराधनीं, कामं, अग्निं, असूयन्तीमनुमतिं, प्रदातारं, अग्निं, वायुं, सूर्यं चेति एताः नव प्रधानदेवतास्तिलमिश्रचरुद्रव्येण, चरुशेषेण स्विष्टकृत'मित्याद्युक्त्वा चरुतन्त्रवत् पात्रसादनादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कुर्यात् ।।

ततः होमार्थ आत्मनो भोजनार्थं च पर्याप्तौदनसम्पादनाय तण्डुलानां निर्वापं प्रोक्षणं च तूष्णीं कृत्वा महानाम्नीदेवताप्रीत्यर्थं तत्र तिलान् प्रक्षिप्य कुमारः श्रपयेत् ।।

टिप्पणी [1]अय स्थालीपाक महानाम्नीव्रतलोपे अल्पे सति प्रायश्चित्तत्वेन आश्वलायनश्रौतसूत्रे विहित – ''उदगयने पूर्वपक्षे श्रोष्यन् बहिर्ग्रामात् स्थालीपाक तिलमिश्र श्रपयित्वा आचार्याय वेदयीत'' । [आ. श्रौ. सू १-८-३. पु. ३६१] ।

अय स्थालीपाक. महाव्रतोपनिषद्व्रतयोः न कर्तव्यः ।

शृतः स्थालीपाकः इति आचार्याय वेदयीत । आचार्यः आज्योत्पवनं स्रुक्स्रुवसंमार्जनं च कृत्वा शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य अग्न्यलंकरणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा ब्रह्मचारिणान्वारब्धः अवदानधर्मेण चरुं अवदाय प्रधानाहुतीर्जुहुयात् ।

अग्नावग्नि. हिरण्यगर्भोऽग्निरतिजगती प्रधानचरुहोमे विनियोगः ।

१. अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।
तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन मा देवानां मोमुहद्भागधेयम् ।
मो अस्माकं मोमुहद्भागधेयम् स्वाहा । अग्नये इदम् ॥

या तिरश्ची हिरण्यगर्भः संराधनी अनुष्टुप्, प्रधानचरुहोमे विनियोगः ।

२. या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी, इति ।
तां त्वा घृतस्य धारया यजे संराधनीमहम् ॥
स्वाहा । संराधन्यै इदम् ।

यस्मै त्वा हिरण्यगर्भः काम अनुष्टुप्, प्रधान ----गः ।

३. यस्मै त्वा कामकामाय वयं सम्राड् यजामहे ।
तमस्मभ्यं कामं दत्त्वा अथेदं त्वं घृतं पिब ॥
स्वाहा । कामायेदम् ।

अय नो अग्नि. हिरण्यगर्भः अग्नि., त्रिष्टुप्, प्रधान ---- गः ।

४. अयं नो अग्निः वरिवः कृणोतु अयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दम् ।
अयं शत्रून् जयतु जर्हृषाणः अयं वाजं जयतु वाजसातौ ।
स्वाहा । अग्नय इदम् ।

५. **असूयन्त्यै अनुमत्यै च स्वाहा । असूयन्त्यैअनुमत्यैच इदम् ।**

६. **प्रदात्रे स्वाहा । प्रदात्र इदम् ॥**

(षडेते सूत्रमन्त्राः, आ.श्रौ.सू. ८-१४-४ पु. ३६२)

७. **भूः स्वाहा अग्नय इदम् । ८. भुवः स्वाहा वायव इदम् ।**

९. **स्वः स्वाहा सूर्यायेदम् ।** इति चरुणा नव प्रधानाहुतीः हुत्वा, स्विष्टकृदर्थं चरुमवदाय बर्हिषि निधाय ततश्चरुशेषं गृहीत्वा 'एतं स्थालीपाकं सर्वमशान' इति ब्रह्मचारिणे दद्यात् ।

ततो ब्रह्मचारी हविश्शेषं निश्शेषं भुक्त्वाचामेत् ॥ **अथाचार्यः** भुक्तवन्तमपामञ्जलिपूर्णं ब्रह्मचारिणं त्वं व्रतानां इति मन्त्रेण आदित्यमुपस्थापयेत् । ततः कुमारः—

त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं चरिष्यामि ।
तच्छकेयम् । तेन शकेयम् तेन राध्यासम् ॥

(आ. शौ. सू. ८-१४-६ पु. ३६३)

इति अर्घ्यं दत्त्वा आदित्यमुपस्थाय नेत्रे निमील्य मौनी भवेत् । **अथाचार्यः** अहतेन वाससा ब्रह्मचारिण शिरः समुख त्रि. प्रदक्षिण वेष्टयित्वा "एत एकरात्र कालमेव भूतोऽस्वपन् भव" इति प्रैषमुक्त्वा स्विष्टकृदादिहोमशेष समापयेत् ।

शिष्यश्च महानाम्न्यध्ययन प्रतीक्षमाणः आवश्यकेभ्यः सन्ध्यावन्दनादिभ्योऽन्यत् शयनासनभोजनाद्यकुर्वन् एकरात्रं (त्रिरात्रं वा) तिष्ठेत् ॥

इति महानम्नीव्रत स्थालीपाकविधिः समाप्तः ।

अथ महानाम्न्यध्ययनविधिः

अथ श्वोभूते (अथवा चतुर्थेऽहनि) आचार्यः ----- नक्षत्रे ---- राशौ जातं ---- शर्माणमिमं कुमारं महाव्रताध्ययनोपनिषदध्ययनाभ्यां सह महानाम्न्यध्ययनं श्रावयिष्ये इति संकल्प्य, प्रजापतिः प्रीयतामिति तदङ्गं पुण्याहं कृत्वा प्रोक्ष्य ।

अपराजितायां (उत्तरपूर्वस्यां) दिशि अग्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तरणादिभिरलंकृत्य, अग्नेरुत्तरतः असिं, उदकमण्डलुं, अश्मानं च कृत्वा वायव्यायां (उत्तरपश्चिमायां) दिशि वत्सतरीं असंश्रवणे बद्ध्वा पश्चादग्नेः प्रागुदगग्रेषु तृणेषु (दर्भेषु) उपविशेदपराजितां दिशमभिसमीक्षमाणः आचार्यः । अथ ब्रह्मचारी मुखे स्थितं वस्त्रं केवलमपनीय शरीरगतान् लेपान् परिमृज्य मुखं प्रक्षाल्य प्रदक्षिणमग्निमाचार्यं च कृत्वा उपसंगृह्य, (नमस्कृत्य अभिवाद्य) आचार्यस्य पश्चात् तेष्वेव आचार्यासनतृणेषु (मूलभागे) प्रत्यग्दक्षिणामभिसमीक्षमाणः उपविशेत् ।

अथ ब्रह्मचारी स्वपृष्ठदेशेन आचार्यपृष्ठदेश सवाप (संस्पृशन्) मनसा "महाव्रताध्ययनोपनिषदध्ययनाभ्यां सह महानाम्नी भो अनुब्रूहि" इति ब्रूयात् ।

आचार्येण व्रतलोपमधिकृत्य पृष्टो ब्रह्मचारी सर्व व्रत निरवद्यमनुष्ठितमिति ब्रूयात् ।। अथ आचार्य. एतावता कालेन शिष्यः मनसा (न तु वाचा) अध्यापनं कर्तुं प्रार्थनां

कृतवान् स्यादिति मत्वा अनुक्रोशिने (-आत्मगुणयुक्ताय) महाव्रताध्ययनोपनिषदध्ययनाभ्यां सह महानाम्नीः ते अनुब्रवाणीत्युक्त्वा स्वयं नेत्रे निमील्य नव महानाम्नीः ऋचः, नव पुरीषपदानि च त्रिः अनुब्रूयात् ॥

आचार्यः तत्र प्रथमं भूमिं स्पृशन् शान्तिपाठं कुर्यात् । अथ शान्तिपाठमन्त्राः ।

१. अग्न इळा नम इळा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यः नमो वो अस्तु देवेभ्यः ।

२. शिवा नः शंतमा भव सुमृळीका सरस्वति । मा ते व्योम सन्दृशि ॥

३. भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ (ऋ. 1-८९-८)

४. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिश्शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या। शमिन्द्रासोमा सुविताय शंयोः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ । (ऋ. ७-३५-१)

५. स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता । त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः (ऋ. ६-४९-१)

६. कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृध सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ (ऋ. ४-३१-१)

७. कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृळहा चिदारुजे वसु ॥ (ऋ. ४-३१-२)

८. अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम् ।
शतं भवास्यूतिभि. ।। (ऋ. ४-३१-३)

९. स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः ।। (ऋ. १-२२-१५)

१०. भूर्भुवस्स्वः । भद्रं नो अपि वातय मनः । (१०-२५-१)

ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति एतैर्मन्त्रैः भूमिमुपस्पृश्य जपेत् । मृत्तिकां गृहीत्वा शिष्यस्य शिरसि निधाय [1]शान्तिपाठं वाचयित्वा महानाम्नीः ऋचः त्रिः अध्यापयेत् ।।

महानाम्न्यः नव ऋचः

विदा मघवन् विदागातुमनुशंसिषो दिशः ।
शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो ।। १ ।।

आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय ।
इन्द्र द्युम्नाय न इष एवा हि शक्रः ।। २ ।।

राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन् ऋञ्जसे ।
मंहिष्ठ वज्रिन् ऋञ्जसे आयाहि पिब मत्स्व ।। ३ ।।

टिप्पणी [1]अयं शान्तिपाठ ऐतरेयारण्यके उपक्रमे दत्तः । आश्वलायनस्तु श्रौतसूत्रे ८-१४-१६ अध्ययनात्परं क्रियमाणादित्येक्षणादुत्तरं अमु पाठ निर्दिष्टवान् । जयन्त प्रयोगपारिजातं चाध्ययनान्ते शान्तिपाठमुपदिशन । शिष्टाचारानुसारेण शान्तिपाठोऽयमध्ययनस्यादावन्ते च कर्तव्य । "ओंऽडापिश्राना न कुर्वीदन्तै परिवृता पविः । सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादयेदिति वाचस " (ऐ. आर. ३-२-५-११ पुट २२४) इत्यय मन्त्रोऽपि क्वचित् शान्तिपाठे दत्त. ।

विदा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु ।
मंहिष्ठ वज्रिन् ऋञ्जसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥
यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय ।
इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥
तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् ।
स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥
इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् ।
स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्रिधः ॥ ७ ॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्न आधेहि नो वसो ।
पूर्तिः शविष्ठ शस्यते ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥
नूनं तं नव्यं संन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् ।
समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति ।
सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ इति ॥ ९ ॥

कृत्स्नमपि चतुर्थारण्यके (पु. २३१-३) । एतासामेव नवानां ऋचां महानाम्नीऋचः इति नाम ॥

अथ नव[1]पुरीषपदानि ।

एवा ह्येवैवा ह्यग्ना इ ॥
एवा ह्येवैवा ही इन्द्र ॥ २ ॥

टिप्पणी [1]पॄ पूरणपालनयोः इत्यस्माद्धातोः कॄतॄभ्यामीषन्, शॄपॄभ्यां किच्च इत्यौणादिकसूत्राभ्याम् ४६६-४६७ ईषन्-प्रत्यययोगे पुरीषमिति पदं निष्पन्नम् । पूरकमित्यर्थः ॥ "एवा ह्येव इत्यादयो नव मन्त्राः फलपूर्तिहेतुत्वात् पुरीषपदानीत्युच्यन्ते" इति सायणभाष्यम् । ऐतरेयारण्यकम् । (पु. २३०)

एवा ह्येवैवा हि विष्णा३उ ॥ ३ ॥

एवा ह्येवैवा हि पूष३न् ॥ ४ ॥

एवा ह्येवैवा हि देवा३ः ॥ ५ ॥

एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु ॥ ६ ॥

आ यो मन्याय मन्यवे उपो मन्याय मन्यवे ॥ ७ ॥

उपेहि विश्वध ॥ ८ ॥

विद्मा मघवन् विदो३म् ॥ ९ ॥ इति (चतुर्थारण्यके उत्तरार्धे १-९ पु. २३४) इति पुरीषपदान्यपि त्रिः अनूच्य उष्णीषमुन्मोच्यादित्यमीक्षयेत् ।

१. **मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे ।**

२. **मित्रस्य त्वा चक्षुषा समीक्षे । इति द्वाभ्यां आदित्यम् ।**

३. **मित्रस्य वः चक्षुषाऽनुवीक्षे । इति दिशः संभारांश्च ॥**

पुनरादित्यमीक्षयेत्—

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि [1]योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तं चक्षुषोर्हेतिः ऋच्छतु । इति ।

अथ भूमिं उपस्पृशेत् । अग्नइळा ---- इति (आ. शौ. सू. ८-१४; १५-१६ पु. ३६५) शान्तिपाठं कुर्यादि-त्यर्थ. ॥

अथ प्राङ्मुखः आचार्यः प्राङ्मुख शिष्यमध्यापयति ।

टिप्पणि [1]ऽस्नादित्येक्षण दिगवलोकनम् सम्भाराणा दर्शन च महानाम्नीमन्त्राध्ययनाङ्गत्वेनैव विहितम् । महाव्रतउपनिषदध्ययनाङ्गत्वेन इद न कर्तव्यमित्यपि सूत्रकार. उक्तवान् । "**समाप्य सम्भारवर्जम्** । इत्यनेन श्रौतसूत्रभागेन ८-१४-३ पु. ३६१ । **अस्य सूत्र-**

अथ [1]महाव्रतम्

ओम् - अथ महाव्रतम् ।। १ ।।

इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवत् । यन्महानभवत्तन्महाव्रतमभवत् । तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् इति ।। २ ।।

द्वे एतस्याह्नः आज्ये कुर्यादिति हैक आहुः ।
एकमिति त्वेव स्थितम् इति ।। ३ ।।

प्र वो देवायाग्नय इति राद्धिकाम इति ।। ४ ।।(३-१३-१)

विशोविशो वो अतिथिमिति पुष्टिकामः इति ।। ५ ।।
(८-७४-१)

पुष्टिर्वैविशः पुष्टिमान् भवतीति ।। ६ ।।

भागस्यायमर्थ । स्थालीपाक, सूर्योपस्थानं, मौनित्वम् शिरोवेष्टनम्, पृष्ठेन पृष्ठं मन्वायोपवेशनम् इत्येतानि महानाम्न्यध्ययने क्रियमाणानि महाव्रताध्ययने उपनिषदध्ययने च न भवन्ति । सम्भारवर्जमिति सम्भारदर्शनान्तं कर्म परिह्रियते । तदुत्तरं क्रियमाणमादित्येक्षण तु स्यादपि ।

अत एव वृत्तिकारो नारायण सूत्रभागमिमं व्याख्यान् लिखति- "श्रोष्यन् वहिर्ग्रामादित्यारभ्य 'पुनरादित्यं मित्रस्य त्वा चक्षुषा' इत्येवमन्त वर्जयित्वेत्यर्थ । एतदुक्त भवति । महाव्रतउपनिषदा' ख्ययोर्व्रतमनुयुज्य श्रवणान्त- - -श्रवणमेव कर्तव्यम्। नान्यद्धोमादी"ति। (पु. ३६५) पञ्चमे मन्त्रे हेतु. ऋच्छतु इत्यपपाठ । हेति (आयुधम्) इति समीचीन. पाठ. हरदत्तेन दत्त· ।। आश्वलायनगृह्यमन्त्रव्याख्या पु. ६२.

टिप्पणी [1]महाव्रतमिति कर्मनामधेयम् । तत्रोपयुक्तमन्त्राणामुपचारात् महाव्रतमिति निर्देश. । महानाम्नी-उपनिषत्पदयोरनन्तरं मन्त्रनिर्देशाय व्रतपदानुषञ्जनं न युक्तम् ।

अतिथिरिति पदं भवति । नैतत्कुर्यादित्याहुः, ईश्वरोऽतिथि-
रेव चरितोः इति ।। ७ ।।
तदु ह स्माऽऽह कुर्यादेव इति ।। ८ ।।
यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स वा अतिथिर्भवति इति।।९।।
न वा असन्तमातिथ्यायाऽऽद्रियन्ते इति ।। १० ।।
तस्माद् कामभेवैतत्कुर्यात् इति ।। ११ ।।
स यद्येतत् कुर्यात् 'आगन्म वृत्रहन्तमम्' (८-७४; ४-५-६)
इत्येतं तृचं प्रथमंकुर्यात् इति ।। १२ ।।
एतद्वा अहरीप्सन्तः संवत्सरमासते त आगच्छन्तीति ।। १३ ।।
स एतेऽनुष्टुप्शीर्षाणस्त्रयस्तृचा भवन्ति । ब्रह्म वै गायत्री;
वागनुष्टुप्; ब्रह्मणैव तद्वाचं सन्दधाति इति ।। १४ ।।
अबोध्यग्निः समिधा जनानामिति कीर्तिकामः इति ।। १५ ।।
(५-१-१)
त्वेनाऽजनिष्ट चेतन (२-५-१) इति प्रजापशुकामः इति।।१६।।
प्रथमाध्याये प्रथमारण्यके प्रथमः खण्डः ।।

अथोपनिषद्-अध्ययनभागः

ओम् अथातः संहिताया उपनिषत् ।। १ ।।
पृथिवी पूर्वरूपम्,द्यौरुत्तररूपम्,वायुः संहितेति माण्डूकेयः
आकाशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेदयांचक्रे ।। २ ।।
न ह्यविपरिहृतो मेने न मेऽस्य पुत्रेण समगादिति ।।३।।
समाने वै तत्परिहृतो मेने इत्यागस्त्यः ।
समानं ह्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेति ।। ४ ।।

इत्यधिदैवतमथाध्यात्मम् ।। ५ ।।

वाक् पूर्वरूपम्; मन उत्तररूपम्; प्राणः संहितेति शूर· वीरो माण्डूकेयः ।। ६ ।।

अथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठः; मनः पूर्वरूपम्; वागुत्तर-रूपम्; । मनसा वा अग्रे संकल्पयति । अथ वाचा व्याहरति ; तस्मान्मन एव पूर्वरूपम् । वागुत्तररूपम् । प्राणस्त्वेव संहितेति।।

समानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च ।। ८ ।।

स एषोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो मनोवाक्प्राणसंहतः ।। ९।।

सः य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्य-शसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।। १० ।।

इति नु माण्डूकेयानाम् इति ।।११।। (आरण्यके ३-१-१) इत्येतं खण्डं त्रिवारमध्याप्य ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेत् —

टिप्पणी[1]सम्भारवर्जमिति ८-१४-१६ सूत्रे उक्तत्वात् आदित्या-वेक्षणार्थेषु मन्त्रेषु संभारदर्शनार्थतृतीयमन्त्रान्तं वर्जयित्वा अवशिष्टेन मन्त्रेणादित्यावेक्षण युक्तम् । "शिष्योऽपि त्रिः पठित्वा पूर्ववत् एकेन मन्त्रेणादित्यमीक्षेत" (पु १९१) इति महाव्रतप्रकरणे ब्रह्मकर्मसमुच्चय. । "ततो ब्रह्मचारी तथैव त्रिवारमुक्त्वा (महाव्रत) पूर्ववन्मन्त्रेणादित्या-वेक्षण कुर्यात्" इति पु २८१ अ प्रयोगपारिजाते महाव्रताध्ययन-प्रकरणम् । अत्र निर्दिष्टा संभारास्त्वेते - अग्नि , असिः, उदकुम्भ , अश्मा, वत्सतरी, इति ।। (आ. श्रौ. सूत्र-८-१४-२, पुट ३६५)

"मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि, योऽस्मान द्वेष्टि, य च वय द्विष्मः, तं चक्षुषोर्हेति ऋच्छतु" इति अय मन्त्रभागः पञ्चच्छन्द-घटितत्वात् व्याख्यातृभि. मन्त्रद्वयत्वेन परिगणितः ।

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तं चक्षुषोर्हेतिः ऋच्छतु इत्यनेन मन्त्रेण । अथ भूमिमुपस्पृश्य **अग्ने इळा** इत्यादि **स्योना पृथिवि** इत्यन्तं पूर्ववत् शान्तिपाठं जपित्वा मृत्तिकां आदाय शिष्यस्य शिरसि निधाय **भद्रं नो अपि वातय मनः, ओम् शान्तिः** इति त्रिर्वदेत् ।। कुमारः वत्सतरीं गुरवे दक्षिणां दद्यात् ।।

महानाम्न्यादिव्रतब्रह्मौदनविधिः

आचार्यः प्राणानायम्य संकल्प्य - - - नक्षत्रे - - - राशौ जातं शर्माणमिमं कुमारं महाव्रतव्रतब्रह्मौदनोपनिषद्व्रतब्रह्मौदनाभ्यां सह महानाम्नीव्रतब्रह्मौदनकर्मणा संस्करिष्यामि, तदङ्गं पुण्याहं वाचयिष्ये । सदसस्पत्यादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा प्रोक्ष्य, समिदाधानं कारयित्वा समिदाधानाग्निं प्रतिष्ठाप्य (अन्वाधानम्), अत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादि आघारान्तमुक्त्वा (आज्यभागौ न स्तः)—

सदसस्पतिं, महानाम्नीः, महाव्रतम्, उपनिषदम् ऋषींश्च चरुद्रव्येण,

चरुशेषेण स्विष्टकृतम् इत्याद्युक्त्वा चरुतन्त्रवत्पात्रसादनादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा,—

तण्डुलान् तूष्णीं निरुप्य प्रोक्ष्य अग्नौ श्रपयित्वा आज्योत्पवनं स्रुक्स्रुवसमार्जनं च कृत्वा, शृतानि हवींषि अभिघार्य उदगुद्वास्य बर्हिषि आसाद्य, पुनरभिघार्य, अग्न्यलंकरणाद्याघारान्तं कृत्वा (कुमारेणान्वारब्धः अवदानधर्मेण चरुमवदाय) प्रधानाहुतीर्जुहुयात् ।

सदसस्पतिं काण्वो मेधातिथिः सदसस्पतिर्गायत्री—

१. सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधा-
मयासिषम् स्वाहा सदस्पतय इदम् [ऋ. १-१८-६)

२. [1]महानाम्नीभ्यः स्वाहा । महानाम्नीभ्य इदम् ।

३. महाव्रताय स्वाहा महाव्रतायेदम् ।

४. उपनिषदे स्वाहा उपनिषद इदम् ।

५. ऋषिभ्यः स्वाहा ऋषिभ्य इदम् । इति चरुणा पश्चा-
हुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् । उपनयनवत्
हुतशिष्टान्नेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिवाचन-
पर्यन्तं विदैव कुर्यात् ॥

[2]इति ब्रह्मौदनविधिः

व्रतत्रयस्य, अध्ययनत्रयस्य च विधिः समाप्तः ॥

टिप्पणी [1]द्वितीयतृतीयचतुर्थहोमानाम् कर्तव्यत्वे - "यद्यन् किंचात ऊर्ध्वमनुक्त स्यात्"(१-२-१३)इति सूत्रम् प्रमाणम् । नारायणवृत्तिश्च द्रष्टव्या । (पु-७३)

टिप्पणी [2]अत्रधेयोऽत्र । महानाम्न्यादिव्रतत्रयाणां पृथक् पृथक् करणमेव शास्त्रे विहितम् । एकैकस्यापि कालान्तरे विधानात् । अथाप्यधुनाकाले विवाहदिने तत्पूर्वदिने वा इदं व्रतत्रयं अध्ययनत्रयं च समुच्चित्य तन्त्रेण क्रियत इत्यत्र कोशे समुच्चित्यकरणायैवापेक्षितः प्रयोगो दत्त । विस्तरभयात् पृथक्प्रयोगो न दत्तः । स चान्यत्र द्रष्टव्य ॥

[1]गोदानव्रतविधिः

अस्य कुमारस्य करिष्यमाणगोदानव्रत (स्नानोद्वाह) कर्माङ्गं अङ्कुरार्पणं करिष्ये इत्यङ्कुरं कृत्वा, एवमेव संकल्प्याभ्युदयं प्रतिसरं च कुर्यात् । अथ प्राणानायम्य–

----नक्षत्रे ----राशौ जातं ---शर्माणमिमं कुमारं गोदानव्रतकर्मणा संस्करिष्यामीति संकल्प्याग्निपवमानादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा [2]चौलवत् गोदानव्रतं कुर्यात् ।।

अग्निप्रतिष्ठापनादि कृत्वा अन्वाधाने आघारान्तमुक्त्वा, (आज्यभागौ न स्तः)

महानाम्न्यादिवेदभागत्रयाध्ययनस्यापि व्रतादेशनम्, शान्तिपाठः, तत्तद्भागाध्ययनम्, आदित्यावेक्षणं, ब्रह्मौदनविधिरिति एतानि समानानि ।।

महानाम्नीव्रतस्य तु प्रायश्चित्तस्थालीपाकः अग्न्यस्युदकुम्भाश्मवत्सतरीरूपसंभारसंभरणम्, वाङ्नियमनम् नेत्रनिमीलनं शिरोवेष्टनमित्यादीन्यसाधारणानि । एतानि महाव्रतव्रतोपनिषद्व्रतयोर्न भवन्ति ।।

टिप्पणी 1-2एतेन गोदानम्, षोडशे वर्षे (१-१८-१-२) इति आश्वलायनगृह्यसूत्रद्वय, जन्मनः उपनयनाद्वा षोडशे वर्षे इदं कार्यमिति वदति। महानाम्न्यादीनां परतः इति केचित् । "अस्य च महानाम्न्यादीना च कालस्य प्रभिन्ननिमित्तत्वात् पौर्वापर्यनियमो नास्ति । गोदान वा पूर्वं भवति। महानाम्न्यादीनि वा इति विमलोदयमालायां जयन्त. । (पु ८५)

गोदान चौलवत्कुर्यात् षोडशेऽब्दे तदुच्यते ।
अङ्कोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणा वापन भवेत् । कारिका ।।

त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं च, अग्निं, वायुं, सूर्यं, प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवताः आज्यद्रव्येण, आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा चौलवत् पात्रसादनम् पवित्रकरणादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा—

अग्नेः पात्राणां चोत्तरतः व्रीहियवमाषतिलैः पृथक्पृथक् पूर्णानि नवानि चत्वारि शरावाणि प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राक्संस्थं निदधाति । नवनीतं (दधिद्रप्सं वा) क्षुरं च तत्रैव सादयेत् । एकविंशतिकुशपिञ्जूलानि ब्रह्मा धारयेत् ।।

आज्योत्पवनादि आघारान्तं कृत्वा प्रधानाहुतीः जुहोति । (आज्यभागो न भवतः)

१. **अग्न आयूँषि** - - - । २. **अग्निर्ऋषिः** - - - ।
३. **अग्ने पवस्व** । ४. **प्राजापते** - - - ।

५-८ व्याहृतिचचुष्टयेन च हुत्वा चौलवत् पश्चात् कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णाः अप समानयति 'उष्णेन वायो उदकेनेहि' इति । तासां एकदेशं नवनीतं च गृहीत्वा प्रदक्षिणं मुखं त्रिरुन्दति 'अदितिः श्मश्रूणि वपतु आप उन्दन्तुवर्चसे" इति । दक्षिणे श्मश्रुपक्षे त्रीणि कुशपिञ्जूलानि अभ्यात्माग्राणि निदधाति "ओषधे त्रायस्वैनम्" इति । स्वधिते मैनं हिसीरिति क्षुरं निधाय अथ वपनं चौलवत् कुर्यात् । एवमुत्तरतस्त्रिः ।। क्षुरधारां निमृजेत्—

यत् क्षुरेणमर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि **श्मश्रूणि** । **शुन्धि शिरोमुखं मास्यायुः प्रमोषीः" इति** ।

ततो नापितं शिष्यात्– शीतोष्णाभिरद्भिरबर्थ कुर्वाणः अक्षुण्वन् **केशश्मश्रुलोमनखानि** उदक् सस्थानि (छित्त्वा) कुशलीकुरु इति ।

ततः कुमारः सर्वाङ्गवपनं कृत्वा स्नायात् । वपनाभावे प्रोक्षणमात्रं प्राप्नुयात् ।

अथाचार्यः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ततो ब्रह्मचारी अहश्शेषं वाग्यत. स्थित्वा अस्तमिते आदित्ये आचार्यसकाशे 'वरं ददामि' इति वाचं विसृजेत् । गोमिथुनं गुरवे दक्षिणां दद्यात् । अभावे प्रतिनिधिहिरण्यदान कुर्वात् ।

[1]अथ गोदानव्रतादेशनम्

परेद्यु प्रातः पिता प्राणानायम्य - - - नक्षत्रे - - - राशौ जातं - - - - शर्माणमिमं मम कुमारं गोदानव्रतादेशनेन सस्करिष्यामीति संकल्प्य,

---

टिप्पणी [1]एतदवधि गौदानिक कर्म कृतम् । रात्रिकार्य वाग्यमन वाग्विसर्गश्चाधिकृतौ । रात्रौ व्रतादेशन अविहितम् । अत परेद्युः व्रतादेशन कार्यम् । इद, 'संवत्सरमादिशेत्' इति सूत्रस्य १-१८-९ व्याख्यानेषु स्पष्टम्।।"तेनेह गौदानिक कर्म कृत्वा अन्यस्मिन्नहनि व्रतादेशन कर्तव्यम्, न प्रागुदयात्" इति भाष्यम् ।। [पु ?.? ।] 'एवं कर्म कृत्वा संवत्सर व्रतमादिशेत् अपरेद्युरहनि' इति हरदत्त (पु ७२)

'एवं गोदानं कृत्वा संवत्सर व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत् । रात्रौ व्रतादेशनानुपपत्ते अपरेद्यु कार्यम्'।।[नारायण पु ६४]

अत्रोक्तः वक्ष्यमाणविधिः उपनयनप्रकरणे प्रथमाध्याये एकोनविंशे खण्डे, विंशे खण्डे च [१-१९, २०] द्रष्टव्य. ।।

अथ अग्निपवमानादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं कृत्वा प्रोक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य पात्रसादनादि परिदानान्तं कुर्यात् । इदमेव व्रतादेशनमुच्यते । **तत्प्रकारः** ।।

[1]अन्वाधाने आघारान्तमुक्त्वा, त्रिरग्निं पवमान प्रजापतिं चाग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवताः आज्यद्रव्येण, आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा आज्यतन्त्रवत् पात्रसादनं कृत्वा तदुत्तरतः वस्त्रं यज्ञोपवीतं कृष्णाजिनं मौञ्जीं दण्डं च सादयित्वा ।

पवित्रकरणादि स्रुक्स्रुवसमार्जनान्तं कृत्वा कुमारमग्नेरुत्तरतो नीत्वा प्राङ्मुखमवस्थाप्य तत्तन्मन्त्रेण वस्त्रादीनि धारयित्वा, अग्न्याचार्ययोः मध्येन दक्षिणतो नीत्वा उपवेश्य, अग्न्यलंकरणादि कृत्वा कुमारेणान्वारब्धः **अग्न आयूंषि, अग्निः ऋषिः, अग्ने पवस्व, प्रजापते, भूः, भुवः, स्वः, भूर्भुवःस्वः** इति अष्टौ प्रधानाहुतीः आज्येन जुहुयात् ।

ततः अञ्जल्यवक्षारण हस्तग्रहणं च त्रिः कुर्यात् । 'देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मा मृत' इति जपित्वा कुमारमादित्यमीक्षयेत् ।

टिप्पणी [1]''एतेन वापनादि परिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम्'' (१-२२-२०)इति सूत्रं व्रतादेशनस्वरूपं निरूपयति।''एतेन-उपनयनेन। वापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्त्यर्थम् । काय त्वा परिददामि [१-२०-७] इत्येतत् परिदानम् । परिदानान्तमिति उत्तरकर्मनिवृत्त्यर्थम्'' इति हरदत्त [पु ८७]

''वापनादि परिदानान्तं यद् व्याख्यातम् तत् व्रतादेशने कर्तव्यमित्यर्थः'' भाष्यम् । पु. ११६ ।

कस्य ब्रह्मचार्यसि । प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि । कस्त्वा कमुपनयते । काय त्वा परिददामि इति उपांशु उक्त्वा प्रजापतये कुमारार्पणरूप परिदान कुर्यात् ।।

'अथ संवत्सरपर्यन्तम् गोदानव्रतमाचर[1] इति व्रतादेशनं कुर्यात् । माणवकश्च 'करिष्यामि' इति प्रतिश्रुत्य केशश्मश्रूणि धृत्वा पूर्वोक्तब्रह्मचारिनियमेन व्रतं संवत्सरं चरेत् ।

आचार्यः स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् । स्वस्तिवाचन च कारयेत् ।।

इति गोदानव्रतादेशनविधिः समाप्तः

टिप्पणी 1"तत परेद्यु. संवत्सरपर्यन्त गोदानव्रतं चरेत्याचार्योक्तो ब्रह्मचारी संवत्सरपर्यन्तं केशश्मश्रूणि धृत्वा पूर्वोक्तब्रह्मचारिनियमेन गुरुसमीपे व्रत चरित्वा कर्मान्ते कर्तव्य स्वस्तिवाचन पूर्वं कुर्यात्" ।। पु २८३ (अ) इति प्रयोगपारिजातम् । "अथ परेद्युः ... गोदानव्रतमाचरेत्युक्त केशादिधारण कुर्वन् संवत्सर ब्रह्मचारी ... न कुर्यात् " ।। पु. १३१ (अ) इति ब्रह्मकर्मसमुच्चय. ।।

गोमिथुनस्य दक्षिणात्वात् गोदानमिति कर्मनामधेयमिति केचित् । गाव -केशा, दीयन्ते-खण्डयन्ते यत्र तत् कर्म गोदानमित्यन्ये ।।

[1]स्नानं समावर्तनं च

ओम्, नमो महद्भ्यः----अशेषे हे परिषत्----स्वीकृत्य नक्षत्रे---राशौ जातस्य----शर्मणः मम समावर्तनकर्म कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण - गणपतिपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा कृत्वा—

प्रणानायम्य, ---नक्षत्रे--- राशौ जातः---शर्माहम् स्नानाख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य तदंगं पुण्याहवाचनं करिष्ये, अग्निपवमानादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा प्रोक्ष्य[2]

टिप्पणी [1]इद कर्म कुमारेण कर्तव्यम्।।"विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृत्वाऽनुज्ञातस्य वा स्नानम् (आ. गृ. सू. ३-९-८) इति सूत्रविहित स्नानमत्रोच्यते । इदं स्नान ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तिद्योतकम् । एव विधिना स्नात्वा गुरुकुलान्निवृत्तस्य स्नातक इति नाम । स्नाधातोः कर्तरि क्तप्रत्यये संज्ञार्थककन्-प्रत्यये च कृते स्नातकः इति पदं कृतस्नानस्य संज्ञा भवति । आविवाहमयमनाश्रमी । समावर्तन नाम निवृत्ति, विद्या व्रतं च समाप्यासमाप्य वा स्थितस्य ब्रह्मचारिणो गुरुकुलात् स्वगृह प्रति निवृत्ति सूचयति समावर्तनपदम् । स्नान समावर्तनमिति एकमेव कर्मेति, प्रवृत्तिनिमित्तभेदं पुरस्कृत्य नामान्तरमिति च केचित्। 'स्नानं समावर्तनमित्यर्थः' इति नारायणः ३-९-४ पु. १८२ सूत्रव्याख्याने ।' 'गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्य यथाविधि" इति कथयन् [३-४] मनुः अनयोः 'भिन्नकर्मत्वमभिप्रैतीव । गुरुकुलान्निवृत्तस्य समावृत्त इति व्यपदेशः । इदमुभय कर्म गुरुकुले एव कर्तव्यम् ब्रह्मचारिणा स्वयमेव । जातकर्मादि उपनयनान्त गोदानं च पिता करोति । महानाम्न्यादिव्रतत्रयमाचार्यः पिता वा करोति इति विशेष. ।

टिप्पणी [2]अंकुरं प्रतिसरं अभ्युदय च पूर्व यदि न कृतवान् स्यात् तर्हि तानत्र कुर्यात् ।।

समिदाधानाग्निं प्रतिष्ठाप्य अत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादि आघारान्तमुक्त्वा (आज्यभागौ न स्तः) त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं च अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवताः आज्यद्रव्येण, अग्निं उपरिन्यस्तयैकया पलाशसमिधा, विश्वान् देवान् दशभिः पलाशसमिद्भिः, आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा आज्यतन्त्रवत् पात्राणि सादयित्वा, तदुत्तरतः, सुवर्णमणि, मणिकुण्डले, वस्त्रयुग्मम्, यज्ञोपवीतयुग्मम् छत्रमुपानहौ दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने आचार्याय[1] च निदधाति ।

एकादश पलाशसमिधः आनीय एकामुपरि निधाय अन्या दश समिधः भूमौ सादयति । एकादशापि समिधः उपर्येव निधातव्याः इति केचित् ।

पवित्रकरणादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा अग्नेः पात्राणां चोत्तरतः दर्भेषु व्रीहियवमाषतिलानामित्यादि ब्रह्मा वैतानि धारयेत् (पु. ३५-३७) इत्यन्तं चौलवत् कुर्यात् ।

आज्योत्पवनं स्रुक्स्रुवसंमार्जनं च कृत्वा अग्न्यलङ्करणादि आघारान्तं च कृत्वा प्रधानाज्याहुतीः जुहुयात् ।

१. अग्न आयूंषि, २. अग्निर्ऋषिः, ३. अग्ने पवस्व, ४. प्रजापते, ५-८, भूः, भुवः, स्वः, भूर्भुवःस्वः इति अष्टौ आहुतीर्हुत्वा (पु. ३६) ब्राह्मणेभ्यो गामन्नं च दत्त्वा गौदानिकं कर्म (वपनकर्म) कुर्वीत । मन्त्रानात्मनि संनमयेत् ।

टिप्पणी [1]यद्युभयोर्नविन्देत (तदा) आचार्यायैव ।। [स ३-८-२]

अग्नेः पश्चादवस्थाय शीतोष्णाः अपः समानयति– "उष्णेन वायो उदकेनेहि" इति । तासामेकदेशं नवनीतं दधि-द्रप्सान् वा गृहीत्वा प्रदक्षिणं मुखं त्रिरुन्दति 'अदितिः श्मश्रूणि वपतु आप उन्दन्तु वर्चसे' इति । दक्षिणे श्मश्रुपक्षे त्रीणि कुशपिञ्जूलानि अभ्यात्माग्राणि निदधाति 'ओषधे त्रायस्व माम्' इति । 'स्वधिते मा मा हिंसीः' इति क्षुरं निदधाति ।

१. **येनावपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।**
तेन ब्रह्माणो वपतेदं मम आयुष्मान् जरदष्टिर्यथासम् ॥

इति सश्मश्रुकान् कुशतरुणकान् प्रच्छिद्य प्रागग्रान् कृत्वा शमीपर्णैस्सह संयोज्य [1]स्वयमेव गोमये निदधाति । 'ओषधे त्रायस्व माम्' इति कुशतरुणकान् निधाय, 'स्वधिते मा मा हिंसीः-' इति क्षुरम् निधाय—

२. **येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् ।**
तेन मे आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥

इति द्वितीयं प्रच्छेदं कृत्वा पूर्ववत् शमीपर्णैः संयोज्यानडुहे गोमये निदधाति ।

टिप्पणी [1]प्रच्छिद्य ब्रह्मणे मात्रे वा ददाति । ब्रह्मा माता वा तान् गोमये निदधाति इति केचित् । इदमसंगतम् । 'प्रच्छिन्नकेशग्रहणं ब्रह्मणः कार्यं न भवति । अतः तद्धस्ते दानमनुचितम् । गुरुकुले इदं कर्म क्रियते । माता चासन्निहिता अनुक्तत्वात् । अतः तद्धस्ते दानमप्य-प्रसक्तम् । मन्त्रलिंगात् ब्रह्मचार्येव क्षुरकर्म करोति इति स्पष्टं ज्ञायते । ततश्च स एव प्रच्छिन्नं गोमये निधातुमर्हति ।

'ओषधे त्रायस्व माम्' इति कुशपिञ्जूलानि निधाय, 'स्वधिते मा मा हिंसीः' इति क्षुरं निधाय,

३. **येन भूयश्च रात्र्यां ज्योक् च पश्यामि सूर्यम् ।**
तेन मे आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥

इति तृतीयम् प्रच्छेदनं, सर्वैर्मन्त्रैः चतुर्थं च कुर्यात् । एवमुत्तरतस्त्रिः । नात्र चतुर्थं प्रच्छेदनम् । अथ क्षुरतेजो निमृजेत्—

यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपति श्मश्रूणि ।
शुन्धि शिरो मुखम् मा मे आयुः प्रमोषीः इति ॥

ततः "शीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् केशश्मश्रुलोमनखानि उदक्संस्थानि वपन् कुशलीकुरु" इति नापित[1] संशास्ति ।

ततः सर्वांगवपनं कारयित्वा एकक्लीतककरञ्जफलकल्केनाङ्गोन्मर्दनं कृत्वा शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा[2] आचम्य वह्निसमीपं गत्वा आत्मालंकरणं करोति ।

१. **युवं वस्त्राणीति** (पु. ४१) अधोवासः सकच्छम् परिधाय, मन्त्रावृत्त्या उत्तरीयमपि धारयेत् ।

२. **यज्ञोपवीत**मित्यनेन प्रथमं यज्ञोपवीतं धृत्वा आचम्य प्राणानायम्य, (स्नातकत्वस्य अंगम्) द्वितीययज्ञोपवीत

टिप्पणी [1] नाडादिपूर्णानि शरावाणि नापिताय दद्यात् ।

[2] विधिनानेनैव स्नानं कृत्वा ब्रह्मचारी स्नातक इति संज्ञां लभते ॥

धारयिष्य इति संकल्प्य यज्ञोपवीतमिति मन्त्रावृत्त्या द्वितीयं यज्ञोपवीतं च धारयेत् । आचम्य, पूर्वयज्ञोपवीत-मुन्मुच्य ।

३. **अञ्जनमादाय—ओम्, अश्मनस्तेजोऽसि । चक्षुर्मे पाहि ।** इति मन्त्रावृत्त्या सव्यदक्षिणनेत्रे अङ्क्त्वा,

४. **ओम्, अश्मनस्तेजोऽसि । श्रोत्रं मे पाहि** इति दक्षिणसव्य-श्रोत्रे क्रमेण कुण्डलाभ्यामलङ्कृत्य,

५. कुङ्कुमाद्यनुलिप्तपाणिभ्यां मुखं प्रथममनुलिप्य पश्चा-दितराङ्गान्यनुलिप्य करौ प्रक्षाळ्य,

६. **ओम्, अनार्तोऽसि । अनार्तोऽहं भूयासम्** इति शिरसि स्रजं बध्नीयात् ।

७. **ओम्, देवानां प्रतिष्ठे स्थः । सर्वतो मा पातम्** इति सकृदुक्तेन मन्त्रेण चर्ममय्यौ उपानहौ दक्षिणसव्याभ्यां पादाभ्यामास्थाय,

८. **ओम्, दिवश्छत्रासि** इति छत्रमादाय,

९. **वेणुरसि । वानस्पत्योऽसि । सर्वतो मा पाहि** इति वैणवं दण्डं गृहीत्वा,

१०. आयुष्यमिति सूक्तेन सुवर्णमणिं कण्ठे बध्नीयात् । आ-युष्यमिति सूक्तस्य सनकसनन्दनसनातनादयो ऋषयः । हिरण्यम् देवता। आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । पञ्चमी त्रिष्टुप् । षष्ठ्यनुष्टुप् । सप्तम्यतिशक्वरी । अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । दशम्यनुष्टुप् । एकादशी जगती (पंक्तिः वा) कण्ठे मणिधारणे विनियोगः—

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदम् ।
इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादु माम् ।।

उच्चैर्वाजि पृतनाषाट् सभासाहं धनंजयम् ।
सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन् समाहृताः ।।

शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्नामेव जग्रभ ।
तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषप्रियम् ।। ३ ।।

सम्राज च विराजं चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा ।
लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ।। ४ ।।

अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु ।
य एनद्वेद स इदेनदर्हति जरामृत्युर्भवति यो बिभर्ति ।।

यद्वेद राजा वरुणो यदु देवी सरस्वती ।
इन्द्रो यद् वृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ।। ६ ।।

न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् ।
तद् यो बिभर्ति दाक्षायणा हिरण्यम् स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः ।
स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ।। ७ ।।

यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।
तन्म आ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत् ।।

घृतादुल्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनञ्जयं धरुणं धारयिष्णु ।
ऋणक्सपत्नानधरांश्च कृण्वदा रोह मां महते सौभगाय ।।९ ।।

प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु ।
प्रियं विश्वेषु गोप्त्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ।। १० ।।

अग्निर्येन विराजति सूर्यो येन विराजति ।
विराड्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते ।
विराज समिधं कुरु ।। ११ ।। (खिलम् ४-६-१-११)

इत्येकादश ऋचो जपित्वा कण्ठे मणि प्रतिमुञ्चति । अथोष्णीषेण प्रदक्षिणम् शिर आवेष्टय उपानहौ सन्त्यज्य आचम्योपरि निहितामेकां समिधमादाय तिष्ठन्नेव मन्त्रान्ते समिधं अग्नौ आदध्यात् । स्मृत च मे प्रजापति । अग्निः । अतिधृतिरष्टिर्वा छन्द । समिदाधाने विनियोगः—

[1]स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
निन्दा च मे अनिन्दा च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
विद्या च मे अविद्या च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
श्रद्धा च मे अश्रद्धा च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
प्रज्ञा च मे अप्रज्ञा च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
इष्टं च मे अनिष्टं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
दत्तं च मे अदत्तं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
अधीतं च मे अनधीतं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
कृतं च मे अकृतं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
सत्यं च मे असत्यं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
श्रुतं च मे अश्रुतं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।
व्रतं च मे अव्रतं च मे तन्मे उभयव्रतम् ।

टिप्पणी [1]स्मृत निन्दा च विद्या च श्रद्धा प्रज्ञा च पञ्चमी ।
इष्टं दत्तमधीत च कृत सत्यं श्रुत व्रतम् ।। सू ३-९-१.

यदग्ने सैन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य, सऋषिकस्य सऋषिराजन्यस्य, सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य, समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य, साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य सप्रतीकाशस्य, सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य, सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्मे आत्मनः आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वव्रतो भवामि स्वाहा इति एकां समिधमादधाति अग्नय इदम् ।। सूत्रमन्त्रः ३-९-१, (पु. १४१)

अथोपविश्य ममाग्ने वर्च इति **दशभिः प्रत्यृचं** समिधोऽभ्यादध्यात् । ममाग्ने वर्च इति दशर्चस्य सूक्तस्य विहव्यः विश्वे देवास्त्रिष्टुप् । अन्त्या जगती । समिदाधाने विनियोगः—

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ।। १ ।।

स्वाहा इति वदन् तत्समकालमेव समिधमग्नावादधाति। विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं इति कथयेत् । एवमुत्तरत्रापि—

मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन्।।२।।
मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः।।३।।
मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः।।
देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ।।

अग्ने मन्युं प्रतिनुदन् परेषामदब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।
प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्ते मैषां चित्तं प्रबुधां वि नेशत् ।।६।।

धाता धातॄणां भुवनस्य यस्पतिर्देवं त्रातारमभिमातिषाहम् ।
इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थात् ।।७।।

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यंसदस्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षुः ।
स नः प्रजायै हर्यश्व मृळयेन्द्र मा नो रीरिषो मा परा दाः।।८।।

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।
वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन् ।।
(ऋ. १०-१२८, १-९)

अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः ।
इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वेह कुर्मो हरिवो वेदिनं त्वा[1] ।।
(खि. ४-३-१) इति ।।

अनन्तरं स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य ब्रह्माणमुद्वास्य मेखला-दण्डादीनि परित्यजेत् ।।

इति समावर्तनविधिः समाप्तः

टिप्पणी [1]वृत्तिकारः नारायण "ऋगन्ते स्वाहाकारं कुर्वन्नेव समिधमादध्यात्" इति ऋगन्तहोमस्य कर्तव्यप्रकारता वर्णयति-पु.३१। उपरि गृहप्रवेशनीयप्रकरणे आ नः प्रजामिति होमविषये दत्ता टिप्पणी अवलोक्यताम् । अत्रेमौ संग्रहश्लोकौ—

प्रधानहोमो मुखलोमकृत्ति कारञ्जकल्कादथ वारिसेकः ।
वस्त्राञ्जने कुण्डलगन्धलेपस्रक्पादुकाच्छत्रकवेणुदण्डा ।।

मणि शिरोवेष्टनमूर्ध्वशाखाहोमस्ततस्स्यात् दशभि. समिद्भिः ।
शिष्ट मतस्स्विष्टकृदादिहोमं समापयेत् ब्रह्मविसर्जनञ्च ।।

अथ समावर्तनानुकल्पः

पूर्वोक्तेन मुख्येन विधिना समावर्तनकर्म कर्तुमशक्तौ संक्षेपतः तत्कुर्यात् । तत्रायं विधिः । अङ्कुरं प्रतिसरमभ्युदयं च कृत्वा [1]'तूष्णीं स्नास्यामी'ति संकल्प्य प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं वाचयित्वा ब्रह्मचारिलिङ्गानि मेखलादीनि परित्यज्य सर्वांगवपनं कारयित्वा नदीजले स्नात्वा निवृत्य वासः परिधायाचम्य पुण्ड्रधारणादीनि कृत्वा यज्ञोपवीतद्वयं तन्मन्त्रेण धृत्वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रजापतिं मनसाध्यायन्नेकां समिधं तूष्णीमग्नावादध्यात् । स्नातकालंकरणाद्यपि तूष्णी कुर्यात् । अन्यदप्यविरोधि तूष्णीमेव कर्तव्यम् ।

इति समावर्तनानुकल्पविधिः समाप्तः ॥

अथ विवाहविधिः । प्रथमो भागः ।

वरस्य वधूगृहं प्रति आगमनम् ।

वरः स्वलंकृतः सितच्छत्रः अपदातिः मङ्गलवाद्यघोषपुरस्सर बन्धुभिः स्वस्तिवाचनिकमन्त्र पठद्भिर्ब्राह्मणैश्च परि-

---

टिप्पणी [1]मुख्य· कल्प उक्त. ॥"अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णी समिधमादधाति ॥ आप. गृ. सू. ५-१३-१. पु. २०८ इति आपस्तम्बेनानुकल्पो विहित.। बोधायनोऽपि "अथ व्रतस्नातकस्य वेदमनधीयानस्य तूष्णी समावर्तनम्" "तूष्णी वपनं तूष्णी सम्भारग्रहणम्" (१-१४ सू १,३ पु.१५३. बोधायन गृह्यपरिभाषासूत्रम्)इति समावर्तनस्य तूष्णी कर्तव्यतामाह। आश्वलायनानक्तोऽप्ययमनुकल्प सौविध्यात अथवा लाघवात्सर्वैराद्रियते इति विशेष· ॥

वृतः वधूगृहद्वारं गतः वधूजनकेन आश्रुतकन्यादानः यथालोकाचारं वध्वा त्रिवारं कृतमाल्यपरिवर्तनः पुरन्ध्रीभिः कृतनीराजनादिमांगलिकः पश्चात् सुमुहूर्ते सुलग्ने च मन्त्रपूर्वकं वध्वाः पाणि ग्रहीष्यन् (अधुना च अगृह्णन्) बन्धुजनैर्नीयमानः गृहान्तः- स्थिता विवाहवेदिकामुपगम्य कल्पिते स्वासने प्राङ्मखः आसीत ।।

स्नातकाय(वराय)मधुपर्कदानम्[1] ।

अथ कन्यादाता प्राणानायम्य, देशकालौ संकीर्त्य ---- प्रीत्यर्थम् अस्मद्गृहागताय विवाहार्थिने स्नातकाय ---- शर्मणे (वराय)मधुपर्कदानं [2]वरशाखोक्तविधिना करिष्ये इति सकल्प्य, उदगग्रान् दर्भानास्तीर्य तेषु विष्टरः पाद्यम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्को गौरिति सादयित्वा, पात्राण्युत्तानानि कृत्वा

टिप्पणी [1]मधुपर्कदानवरप्रेषणयोः पौर्वापर्ये मतिभेदो वर्तते । प्रयोगपारिजातमस्मत्तालपत्रकोशश्च वरप्रेषणं प्रथम निर्दिशत. । वरप्रेषणानन्तरमेव वरो विशिष्टातिथिर्भवतीति इदमपि तत्र निदानं स्यात् । ब्राह्मविवाहे कन्या पिता स्वयमेवार्हते वराय कन्यां ददातीति वरकृतकन्याप्रार्थनरूपप्रयोजनाभावात् वरप्रेषणस्य नास्त्यवकाश. इति आपस्तंबगृह्यसूत्रव्याख्यातारौ हरदत्तसुदर्शनसूरी मन्येते । पु ५८ वरप्रेषणे सति मधुपर्कदानं वरप्रेषणानन्तरमेव । वरप्रेषणाभावे तु तदेवप्रथमं इनि बहव· ।।

'तत्र ब्राह्मे विवाहे दैवे चार्थलोपात् वरणलोप.' हरदत्तः । ''एतच्च वरप्रेषणादि आसुरार्षयोरेव । नान्येषु, अर्थलोपात्'' सुदर्शनः पु. ५८.

टिप्पणी [2]वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदित ।
मधुपर्क· प्रदातव्यो ह्यन्यशाखेऽपि दातरि ।।

प्रोक्ष्य पाद्यार्घ्याचमनीयपात्रेषु जलं पूरयित्वा गन्धपुष्पाक्षतादीनि प्रक्षिप्य एतेषां एकैकमपि त्रिस्त्रिः स्नातकाय निवेदयते ।

[1]विष्टरमादाय, **विष्टरो विष्टरो विष्टर** इति वराय दद्यात् । वरः तं प्रतिगृह्य—

अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः ।
इदं तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति ।।

(सू. म. १-२४-८) इत्युदगग्रे विष्टरे उपविशेत् । पद्भ्यामाक्रम्य वा तिष्ठेत् ।

पाद्यमादाय, **पाद्यम् पाद्यम् पाद्यम्** इति पाद्यं निवेद्य, इदं विष्णुरिति, (समस्तसम्पदिति मन्त्रेण वा) प्रथमं दक्षिणं पादं, पश्चात् सव्यं च प्रक्षाल्य ततो द्विराचामेत् कन्यापिता । **वरश्च** आचामेत् ।।

दाता, **अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यमिति** निवेद्यार्घ्यं दद्यात् । **वरः** अञ्जलिना प्रतिगृह्य तज्जलेन मुखस्य मार्जनं शिरसि प्रोक्षणं **च** कुर्यात् । अन्यजलेनाचामेत् ।

दाता, **आचमनीयमाचमनीयमाचमनीय**—इति **आचमनीयं** ददाति । वरः प्रतिगृह्य भूमौ निधायैकदेशं गृहीत्वा '**अमृतोपस्तरणमसि**' इति आचामति । (सू. म. १-२४-१२)

टिप्पणि [1]पञ्चाशता भवेद् ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ।
ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।।
दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टर इति ।
विष्टरलक्षणम् प्रयोगपारिजाते पृ. ३५२.

दाता दधि मधु च पात्रे संमिश्र्य, **मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क** इति निवेदयेत् । वरः, मधुपर्कमाह्रियमाणमीक्षेत ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे (सू.म. १-२४-१३) इति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । (तै. सं २-३-८-६ सू. म. १. २४-१४) इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य—

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ मधु नक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ (ऋ.१-९०,६-८) इति ऋक्त्रयेणावेक्ष्य वामहस्ते निधाय, अनामिकया च अंगुष्ठेन च त्रिः मधुपर्कं प्रदक्षिणमालोड्य—

वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्तु (सू. म. १-२४-१५) इति पुरस्तान्निमार्ष्टि[1] ।

रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु इति दक्षिणतः, **आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयन्तु** इति पश्चात्, **विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु** इति उत्तरतः, **भूतेभ्यस्त्वा** इति मध्यात् त्रिरुद्गृह्य, (गृ सू. १-२४-१६) (प्रत्युद्-

---

टिप्पणी [1]निमार्ष्टि - अंगुलिगत लेप पात्राग्रभागे संघृष्यापनयति इति हरदत्त ।

ग्रहणं मन्त्रावृत्तिः । उद्ग्रहणम् - ऊर्ध्वमुत्क्षेपणम्) ततः पात्रं भूमौ निधाय मधुपर्कैकदेशं स्वयमादाय(अथवान्येन दापयित्वा)

विराजो दोहोऽसि इति प्रथमं प्राश्नीयात् । आचम्य, पुनरादाय **विराजो दोहमशीय** इति द्वितीयम् प्राश्य—आचम्य, पुनरादाय **मयि दोहः पद्यायै विराजः** इति तृतीय (गृ. सू. म. १-२४-१६—प्राश्य आचम्य, न सर्वं प्राश्नीयात् । न तृप्ति गच्छेत् । शिष्टं उदङ्मुखः सन् ब्राह्मणाय दद्यात् । अप्सु वा क्षिपेत् । अथ पूर्वनिवेदिताचमनीयशेषेण अन्वाचामति । **अमृतापिधानमसि** (सू. म. १-२४-२१) इति ।।

अथान्यजलेन पुनः द्विराचम्य,

सत्यं यशः श्रीः मयि श्रीः श्रयतामिति (सू. म. १-२४. २२.) इति द्वितीयं निश्शेषमाचमनीयांभः आचामति । अन्यजलेन पुनः कर्माङ्गं द्विराचामेत् । आचान्तोदकाय गां वेदयते दाता **गौर्गौर्गौरिति** । वरः,

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ।।

(ऋ. ८-१०१-१५)

इति जपित्वा 'ओम् उत्सृजत' (सूत्रवाक्यम् १-२४.२५) इति गामुत्सृजति । अथ वरं तद्बन्धूश्च गन्धमाल्यादिभिः दाता पूजयेत् ।।

इति मधुपर्कविधिः समाप्तः ।।

[1]वरप्रेषणं - कन्यावरणं च

वरः, ओम् — नमो महद्भ्य इति सदस्यान् ब्राह्मणान् प्रणम्य, भोः सदस्याः, ममाय विवाहारम्भमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति भवन्तोऽनुगृह्णन्त्विति आशिषं प्राप्य—

प्राणानायम्य 'धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थं स्त्रियं वोढुं वरान् प्रेषयिष्ये' इति संकल्प्य—

द्वौ चतुरो वा युग्मसंख्याकान् ब्राह्मणान् गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य, 'यूयं कन्यापितरमुपगम्य मह्यं कन्यां वृणीध्वम्' इति संप्रार्थ्य प्रेषयेत् ॥

ते च वरयितारः कन्यापितरमुपसृत्य कन्यायै फलं प्रदाय दातारं प्रत्येवं ब्रूयुः—

भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्य- पञ्चार्षेयप्रवरान्वित-श्रीवत्सगोत्रोद्भवाय—

केशवशर्मणः[2] प्रपौत्राय, नारायणशर्मणः पौत्राय, माधवशर्मणः पुत्राय श्रीकृष्णशर्मणे - ऋक्शाखाध्यायिने वराय—

टिप्पणी [1]वरप्रेषणमित्यत्र वरशब्द. वरयितॄन्-प्रार्थयितॄन् ब्राह्मणानें निर्दिशति ॥

टिप्पणी [2]प्रपौत्राय इत्यस्य स्थाने नप्त्रे इति पदमुपयुज्यते कैश्चित्। नप्तृपद प्रपौत्रं नैव निर्दिशेत्। पौत्रमेव निर्देष्टुं शक्तमिदम् ॥ "नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च" उणादिसूत्रवृत्तिः। सू-२५२-नप्तृ--इत्यादि। अतः प्रपौत्रपदमेव उपयोक्तव्यम्।

आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजत्र्यार्षेयप्रवरान्वित-भारद्वाज-गोत्रोद्भवाम् विष्णुशर्मणः प्रपौत्रीम्, मधुसूदनशर्मणः पौत्रीं, श्रीधरशर्मण पुत्री रुक्मिणीनाम्नी भवदीयां कन्याम् धर्मप्रजा-संपत्यर्थं ब्राह्मेण विवाहेन दीयमानां वृणीमहे इति एकवारं त्रिवारं वा कथयेयुः ।। (वरणवाक्यं सकृदुदाहरतोः त्रि. इति पदं अनुपयुञ्जानयोः हरदत्तसुदर्शनयोः 'वरणवाक्यस्य सकृत्कथनमेव पर्याप्तम्' इति आशयः स्यादिति भाति)

अथ कन्यापिता, **'शोभनम्, शोभनम्, दास्यामि'** इति सकृत् त्रिवारं वा उक्त्वा ब्राह्मणान् संपूज्य प्रेषयेत् । तेऽपि ब्राह्मणाः वरमुपगम्य **'सिद्धार्था वयम्'** इति वराय निवेदयेयुः ।।

[1]कन्यावेक्षणं [2]उपयमनं च

अथ शोभने मुहूर्ते कन्यकावरौ मिथः ईक्षेयाताम् । वरः प्रत्यङ्मुख स्थित्वा तण्डुलोपरि स्थितायाः प्राङ्मुख्याः कन्यकाया मुखमीक्षेत; कन्यकापि वरमुखमीक्षेत ।।

अथ वरः प्राणानायम्य - - - - प्रीत्यर्थं उपयमनकर्म करिष्ये इति संकल्प्य प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं वाच-

---

टिप्पणी [1]आश्वलायनेनानुक्तमिदं कन्यावेक्षणं याजपसम्प्रदायादत्र प्रविष्टं नह्येतदवश्यमादरणीयम् ।।

2. उपयमनं नाम स्वीकारः - 'उपाद्यमः स्वकरणे' (पाणिनिसू १-३-५६) भार्यामुपयच्छते । 'अन्यदीयां कन्यां भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः.' इति तत्रैव बालमनोरमाव्याख्यायाम् ।। पु. ८१८. इदमुपयमनमपि सूत्रकारानुक्तमेव । उपयच्छे इत्यत्र वृणोमि इति वरेण पदं कथनं क्वचित् प्रयोगकोशे दृष्टम् अत्यन्तमनुचितम् ।।

यित्वा - श्रीवत्सगोत्रोद्भव: - - - - शर्मण: प्रपौत्र:, - - - -शर्मण: पौत्र:, - - - शर्मण: पुत्र: - - - - शर्मा अहम् भारद्वाजगोत्रोद्भवां - - - शर्मण: प्रपौत्रीं - - - - शर्मण: पौत्री, - - - - शर्मण पुत्रीं रुक्मिणीनाम्नी इमां भवदीयां कन्यां धर्मप्रजासंपन्यर्थम् ब्राह्मेण विवाहविधिना भार्यात्वेनोपयच्छे इति ब्रूयात् ।।

कन्यादानम्

अथ दाता, अशेषे हे परिषत् - - - - स्वीकृत्य मम कन्यादानकरणयोग्यतासिद्धिरस्त्वित्यनुगृहाणेत्यनुज्ञां प्राप्य—

प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य, द्वादशानां पूर्वेषां द्वादशानां परेषामात्मनश्च पञ्चत्रिंशत्कुलोत्तारणद्वारा नित्यनिरतिशयानन्दशाश्वतब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं श्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थं ब्राह्मेण विवाहविधिना षोडशमहादानान्तर्गत-सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणोक्त-कन्यादानाख्यमहादान करिष्ये, प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहवाचन कृत्वा प्रोक्ष्य - वर पूजयेत् ।

महाविष्णुस्वरूपस्य वरस्येदमासनम् । महाविष्णुस्वरूप वर स्वागतम् । इदं ते पाद्यम् । तद्विष्णोः परमं पदम् ..।। परम पदमिति मन्त्राभ्याम् पाद्यजलेन वरस्य पादौ प्रक्षाल्य [उभावाचम्य] वर गन्धमाल्यादिभिरलकृत्य सकलाराधनैः स्वर्चितमिति अर्चयित्वा—

अथ प्राङ्मुख तिष्ठतो वरस्योत्तरत कन्या कृत्वा, कृतोपवासः) कन्यापिता प्रत्यङ्मुखः सन् प्राङ्मुखाय वराय देवतीर्थेन हिरण्यसहित उदकपर्वक कन्या दद्यात ।। तत्प्रकारः—

दाता अञ्जलिं कृत्वा ब्रूयात्- - - जामदग्न्य- - -प्रवरान्वित-श्री-
वत्सगोत्रोद्भवाय - - - - शर्मणः प्रपौत्राय - - - - शर्मणः पौत्राय
- - - - शर्मणः पुत्राय, ऋक् – शाखाध्यायिने श्रीकृष्णशर्मणे
वराय, आंगिरस - - - - - - प्रवरान्वित-भारद्वाजगोत्रोद्भवां
- - - - - शर्मणः प्रपौत्रीं - - - - - शर्मणः पौत्रीम् - - - - - शर्मणः
पुत्रीं रुक्मिणीनाम्नीं मदीयामिमां कन्यां धर्मप्रजासंपत्त्यर्थं
ब्राह्मेण विवाहविधिना अस्मत्सर्वकुलोत्तारणार्थं तुभ्यमहं सम्प्र-
ददे, इति त्रिवारमुक्त्वा–

कन्यां [1]कनकसंपन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।
दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ।।
विश्वम्भराः सर्वभूताः साक्षिणः सर्वदेवताः ।
इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां [2]तारणाय च ।।

हिरण्यगर्भ - - - - प्रयच्छ मे, इति हिरण्यमादाय श्री-
वत्सगोत्राय ऋक्शाखाध्यायिने महाविष्णुस्वरूपाय (स्वरूपिणे
इति वा)नित्य-निरतिशयानन्द-शाश्वत-ब्रह्मलोकावाप्ति कामय-
मानः तुभ्यमहं संप्रददे, इति हिरण्यसहितमुदकपूर्वां कन्यां
दद्यात् ।

टिप्पणी 1"लक्षणसम्पन्ना"मिति वैद्यनाथदीक्षितपाठ । वर्णाश्रम-
काण्डे पु. ८२.

2श्लोकद्वयात्परम्–

कन्ये ममाग्रतो भूया. कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।
कन्ये मे पृष्ठतो भूया त्वद्दानात् मोक्षमाप्नुयाम् ।। इति श्लोकं
केचित् पठन्ति ।

अथ वरः, ओम् स्वस्ति । **क इदं कस्मै अदात् । कामः कामायादात् । कामो दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामं समुद्रमाविश । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । वृष्टिरसि । द्यौस्त्वा ददातु । पृथिवी प्रतिगृह्णातु**[1] । (आ. श्रौ. सू-५-१३-१५. पु. २२९)

इति जपन् दक्षिणहस्तेन कन्यां दक्षिणे हस्ते स्पृशन् प्रतिगृह्णीयात् । अथ वरः "प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्याम् प्रतिगृह्णामि[2]" इति ब्रूयात् । अथ दाता अनुदानानि च कुर्यात् ।

अथ वरः नवं वधूवस्त्रमादाय, '[3]**सुमङ्गलीरियम् वधूः इमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन** ।। (ऋ.१०-८५-३३) इति मन्त्रेण तत् कन्यकायै दद्यात् ।

टिप्पणी [1]क इद कस्मा आदात् इत्ययं मन्त्रः ऋत्विजा स्वस्मै यजमानेन दत्तायाः कन्यायाः स्वीकरणकाले दैवविवाहे पाठ्यत्वेन महर्षिणा दत्तः । ब्राह्मविवाहे नाय पठनीयः इति वृत्तिकार ।।"दैवेन विवाहप्रकारेण तदा यदि कन्या दीयते(तर्हि)तामपि अभिमृशेत् अनेनैव मन्त्रेण । न ब्राह्मादिष्विदमभिमर्शनमस्ति, ऋतुसंबन्धाभावात्" पु. २२९ इति तद्वाक्यम् । अथापि शिष्टाचारानुसारेणायं मन्त्रा ब्राह्मेऽपि प्राप्त. अत्र मन्त्रे 'पृथिवी प्रतिगृह्णातु' इतीद वाक्यं कैश्चिन्न पठ्यते ।

[2]प्रजापतिं - - - - ब्रूयादित्यन्तो भागः प्रयोगपारिजाते दृष्टः पु. ३५३-(अ) । उक्त क्वचित् प्रयोगकोशे, 'प्रजापतये पुरुषम्' इति वरो जपेत् इति । पुरुषमेधप्रकरणे (तै. ब्रा-३-१०) दृश्यमानस्यास्य वाक्यस्य विवाहप्रकरणेन क. सम्बन्ध इति न ज्ञायते । सूत्रकारेणानुक्तमिदं नैव पठनीयम् ।।

[3]युवं वस्त्राणीतिमन्त्रः (पु. ४१) कन्यावस्त्रदानकाले पठ्यते कैश्चित् ।

कन्या च तत्परिधायाचामेत् । वस्त्रधारणमुहूर्तः समहूर्तोऽस्त्विति आशिषं प्राप्नुयात् ।

अथ वरः माङ्गल्यसूत्रमादाय ब्राह्मणानुज्ञां प्राप्य ग्रहप्रीति कृत्वा स्वय प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् प्राङ्मुख्या भद्रपीठे आसीनायाः कन्यकाया कण्ठे,

[1]**मांगल्यं तन्तुनानेन मम जीवनहेतुना ।**

कण्ठे बध्नामि सुभगे त्वं जीव शरदः शतम् ।।

इति जपित्वा तत्सूत्रं बध्नीयात् । मांगल्यधारणमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति आशिष प्राप्नुयात् ।

अथ वध्वाः हस्तं गृहीत्वा वर· अग्ने. पश्चिमेन भागेन वेदिं आनीय स्वयं प्राङ्मुख उपविश्य तामपि स्वदक्षिणपार्श्वे उपवेशयेत् ।।

विवाहप्रयोगे प्रथमभागः समाप्तः

टिप्पणी [1]माङ्गल्यमिति अयं श्लोकः शौनकेन,आश्वलायनेन च लघ्वाश्वलायने (१५-३३)उक्त इति श्रीकाणेमहोदय कथयति (History of Dharma Sastras Vol.II Part I p 537) माङ्गल्यतन्तुना, मंगल्यं तन्तुना, मंगल्यतन्तुना, भर्तृजीवन, सा जीव, सञ्जीव, शरदां शतम् इति पाठभेदाः अत्र दृश्यन्ते । माङ्गल्य,मङ्गल्यमिति उभयमपि साधु ।।

गृह्यरत्नकण्ठभूषणकारः—आसीनाया प्राङ्मुख्याः वध्वाः वरो-मगल्यसूत्र बध्वा आचारात् 'मंगल भगवान् विष्णु. मगल मधुसूदन । मङ्गल पुण्डरीकाक्ष मंगल गरुडध्वज.' । इति श्लोकमनुसन्दध्यात् इत्याह (पु १७८) ।।

'मंगल भगवान् विष्णु.' इति अय श्लोकः शंकरभगवत्पादकृतत्वेन प्रसिद्धे रामकर्णामृते प्रथमश्लोकत्वेन दृष्टः ।।

अथ विवाहे प्रधानभागः (द्वितीयो भागः)

अनुज्ञा । अशेषे हे - - - - स्वीकृत्य आवयोरुद्वाहकर्म कर्तु योग्यतासिद्धिमनुगृहाण । विघ्नेश्वरपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा कृत्वा दर्भेष्वासीन. दर्भान् धारयमाणः पवित्रपाणिः (पत्न्या सह) प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य - - - - प्रीत्यर्थम् आवयोरुद्वाहकर्म करिष्ये इति संकल्प्य विघ्नेश्वरं विष्वक्सेनं वोद्वास्य, तदंगं पुण्याहवाचनं करिष्ये; अग्निपवमानादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा—

समावर्तनांगमभ्युदय न कृतञ्चेत् 'आवयोरुद्वाहकर्मांगमभ्युदयं हिरण्यरूपेण करिष्ये', इत्यभ्युदयं तदगं पुण्याहं च अधुना कुर्यात् ।

अथ उल्लिख्य पड्रेखा इत्यादि...[1]लौकिकाग्नि प्रतिष्ठाप्य तदङ्गमन्वाधानं करिष्ये ।

अत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादि आघारान्तमुक्त्वा (आज्यभागौ न स्तः) त्रिरग्नि पवमानम्, अग्नि अर्यमणं, प्रजापति च, अग्निं वायु सूर्य प्रजापतिं चैताः नव प्रधानदेवताः आज्यद्रव्येण,

अर्यमणं वरुण पूषणं प्रजापति चैताः प्रधानदेवताः लाजद्रव्येण,

टिप्पणी [1]अस्याग्ने पौरुपाग्नि, लौकिकाग्नि शालाग्निरित्यपि नामानि । अयमेवाग्नि गृहप्रवेशनीयहोमानन्तर औपासनाग्नि गृह्याग्निरिति च नाम भजते । पर नारायण शालाग्निरोपासाग्निरिति व्याख्याति । (पु. १,२.)

आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा, आज्यतन्त्रवत्पात्राणि सादयित्वा ([1]पत्न्यञ्जलि लाजैः सह सादयित्वा,) अग्नेः पश्चादात्मन उत्तरतः दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तात् पूर्णकुंभं च निधाय पवित्रकरणादि कुर्यात् । आज्येन सह लाजानाम् पर्यग्निकरणम् । स्रुवेण सहाञ्जलिसंस्कारं कृत्वा, शूर्पे लाजान् कृत्वाभिघार्य अग्न्याज्ययोर्मध्येन नीत्वा आज्याद् दक्षिणतो बर्हिषि निधाय – अग्न्यलंकरणाद्याघारान्तं कृत्वा (आज्यभागौ न स्तः) इध्माधानप्रभृति ---- प्राजपतय इदमिति प्रायश्चित्तहोमन्तं कृत्वा पत्न्यान्वारब्धः स्रुवेणाज्यमादाय नव प्रधानाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥

१. अग्न आयूषि शतं वैखानसाः अग्निः पवमानः गायत्री । उद्वाहप्रधानाज्यहोमे विनियोगः । **अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषंचनः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् । स्वाहा ।** अग्नय पवमानायेदम् ।

२. **अग्निरृषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् । स्वाहा । अग्नये पवमानायेदम् ।**

टिप्पणी [1]पत्न्यञ्जले. सादन संस्कारश्च न भवत । "लाजाना च लौकिक. मस्कार· । पात्रो मह सादन-प्रोक्षणे भवत. । अञ्जलेस्तु सादनादि न भवतीत्युक्तम्" आपस्तबगृह्यव्याख्यायां हरदत्त पु. ७०। 'अञ्जलिहोमा अधर्मग्राहका. तेन यावदुक्तधर्माण इति । तेन सादनादित्रायमञ्जलेर्न भवति' । तत्रैव हरदत्त. पु-२८ । "येन जुहोती'त्यञ्जलिसस्कारमपि नेच्छन्ति" तात्पर्यदर्शने सुदर्शनसूरि पु. ७०. अशक्यं च पत्न्यञ्जलिसादनं कर्तुम् ॥

३. अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।
दधद्रयिं मयि पोषम् ।। स्वाहा । अग्नये पवमानायेदम् ।
(ऋ. ९-६६; १९,२०.२१)

४. त्वमर्यमा वसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् । उद्वाहप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।
अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद्दम्पती समनसा कृणोषि ।।
स्वाहा । अग्नये अर्यम्ण इदम् । (ऋ. ५-३-२)

५. प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । उद्वाहप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।।
स्वाहा । प्रजापतय इदम् । (ऋ. १०-१२१-१०)

भूरादीनां व्यस्तानां समस्ताना विश्वामित्रगौतमात्रिभरद्वाजाः ऋषयः । अग्निः वायुः सूर्यः प्रजापतिः देवताः । उद्वाहप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

भूः स्वाहा । अग्नय इदं न मम । भुवः स्वाहा वायवे इदं न मम, । स्वः स्वाहा सूर्यायेदं न मम । भूर्भुवःस्व स्वाहा प्रजापतये इदं न मम ।

अथ वरः उत्थाय प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् प्राङ्मुख्या आसीनायाः वध्वाः सांगुष्ठ सांगुलिं उत्तान दक्षिण हस्त (रोम्णा

मुपरिभागे) न्यग्भूतेनात्मनो दक्षिणेन हस्तेन गृभ्णामि इति मन्त्रेण गृहीत्वा तां उत्थापयेत् ।

गृभ्णामि ते सूर्या सावित्री, सूर्या सावित्री, त्रिष्टुप् । वधूपाणिग्रहणे विनियोगः—

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम् मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ।।

इति वध्वाः पाणिं गृहीत्वोत्थापयेत् । (ऋ. १०-८५-३६)

अथ [1]लाजहोमाः

अथ वरः यथास्थानमुपविश्य **तिष्ठन्त्या**[1] **वध्वाः** अञ्जलिं प्रोक्ष्य स्रुवेणाज्यमादायोपस्तृणाति । वध्वाः भ्राता भ्रातृस्थानीयो वा तिष्ठन्नेव मुष्टिपरिमितान् लाजान् वध्वञ्जलौ द्विः आवपति । त्रिः जामदग्न्यानाम् । वरः शूर्पस्थान् लाजान् अञ्जलिस्थांश्चावत्तानभिघारयति ।

अर्यमणं नु वामदेवोऽग्निरर्यमानुष्टुप् । प्रधानलाजहोमे विनियोगः ।

१. अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।
स इमां देवो अर्यमा प्र इतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा ।।

अग्नये अर्यम्ण इदम् (गृ.सू.म. १-७-१३) इति मन्त्रं वरः

टिप्पणी [1]"आसीनाया इति एतत् कथम्? इत उत्तरं वध्वा. विहित कर्म तिष्ठन्त्या स्यादित्येवमर्थम्" इति नारायणः १-७-३ (पृ. २२) अतः लाजहोमाः तिष्ठन्त्या एव कार्याः ।।

पठति, वधूश्च अञ्जलिमविच्छिन्दती देवतीर्थेन (अंगुल्यग्र-भागेन) तिष्ठन्ती स्रुचा इव जुहोति[1] ।।

अथ वधूं हस्ते गृहीत्वा अश्मवर्जं प्रदक्षिणमग्निं सलाज-मुदकुम्भं त्रिः परिणयन् जपति—

अमोऽहमस्मि । सा त्वम् । सा त्वमसि । अमोऽहम् । द्यौ-रहम् । पृथिवी त्वम् । सामाऽहम् । ऋक् त्वम् । तावेह विवहा-वहै । प्रजां प्रजनयावहै । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतम् इति । (गृ.सू.म. १-७-६. यावत्परिणयनं मन्त्रावृत्तिः) वधूं प्रदक्षिणं कारयित्वा, ततः प्राङ्मुखी तां द्वाभ्यामपि पादाभ्यां मन्त्रान्ते दृषदमारोपयति[2]—

इममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यतः ।। इति ।

(गृ. सू. म. १-७-७)

अथ वधू दृषदः अवरोप्य वरः यथास्थानं गत्वोपविश्य पुनः पूर्ववत् तिष्ठन्त्याः वध्वा अञ्जलिमुपस्तीर्य, लाजावापं द्विः (त्रिर्वा) कारयित्वा शूर्पगतानञ्जलिगतांश्चाभिघार्य, कथ-यति । वरुणं नु देव वामदेवो वरुणोऽनुष्टुप् । प्रधानलाजहोमे विनियोगः—

टिप्पणी [1]वर, "पठेच्चार्यमण मन्त्रमथ पत्नी स्थिता सती । कुर्वत्य-ञ्जल्यविच्छेदमगुल्यग्रैर्जुहोति तान् ।।" (कारिका पु २८६)

[2]सा 'उभाभ्या पादाभ्या मन्त्रान्ते आरोहति' । जयन्त., पुट. ४०

२. **वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।।**
स इमां देवो वरुणः प्र इतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा ।।
वरुणायेदम् इति । पूर्ववदञ्जलिना जुहोति वधूः ।।
पुनः **अमोऽहमस्मीति** पठन् पूर्ववत् त्रिः परिणयन्, **इममश्मानमिति** अश्मानमारोपयेत् ।

पुनः यथास्थानं गत्वा उपस्तरणादि कृत्वा, पूषणं नु वामदेवः पूषानुष्टुप् प्रधानलाजहोमे विनियोगः—

३. **पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।**
स इमां देवः पूषा प्र इतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा ।।

पूष्ण इदम् इति वदेत्। वधूर्जुहोति । गृ. सू. म. १-७-१३. पूर्ववद**मोऽहस्मीति** त्रिः परिणीय इममश्मानमिति अश्मानमारोपयेत् ।

४. अथ स्वस्थाने वरः उपविश्य वधू अवशिष्टान् शूर्पगतान् लाजान् अपरिणीय शूर्पपुटेन अभ्यात्मं निरवशेषं तूष्णी चतुर्थं हावयति ।। **स्वाहा**[1] **प्रजापतय** इदमिति मनसा स्मरति च वरः ।।

अथास्यै (अस्याः) शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः । (सू. १-७-१६) प्र त्वा मुञ्चामीति द्वयोः सूर्या सावित्री, आद्या त्रिष्टुप्, द्वितीयानुष्टुप् । शिखाविमोचने विनियोगः—

टिप्पणी [1]सूत्रम् - 'अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्म तूष्णी चतुर्थम्' इति आश्व. गृ सू १-७-१४ शूर्पकोण यथा कन्याभिमुखः स्यात् तथा कृत्वा होम कार्यः । अत्र हरदत्त 'अभ्यात्ममिति प्राक्चेष्टानिवृत्त्यर्थम्', इति । पु-२७.

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् येन त्वाबध्नात्सविता सुशेवः ।
ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥
इति दक्षिणशिखाविमोचनं कृत्वा—

प्र इतो मुञ्चामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करम् ।
यथेयमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥ (ऋ. १०-८५-२४, २५) इति उत्तरां शिखां विमोचयति ॥

वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमोचयति यदि बद्धे भवतः । बन्धानाभावे न विमोकः ॥

अथ सप्तपदी

अग्नेरुत्तरपूर्वस्यां दिशि सप्तसु स्थानेषु [1]तण्डुलराशीन् कृत्वा वधू पाणौ गृहीत्वा वरस्तत्र नयन्, वध्वाः दक्षिणं पादं आत्मनः सव्येन पाणिना गृहीत्वा[2] सप्तभिर्मन्त्रैः सप्त पदान्यभ्युत्क्रामयति । तत्र मन्त्राः—

इष एकपदी भव सा मामनुव्रता भव ।
पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः ॥ १ ॥
ऊर्जे द्विपदी भव सा मामनुव्रता भव ।
पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः ॥ २ ॥

टिप्पणी [1]तण्डुलराशिनिक्षेपस्य प्रमाणं सूत्रे न दृश्यते ।

2 (अ) हरदत्त पत्नीपादग्रहणमनुमन्यते, "स्वयं दक्षिणे पादे गृहीत्वा निधापयति" इति तद्वाक्यम् । पु २८

(आ) "अत्र पत्न्या पादग्रहणस्यायुक्तत्वात् वर तत्पाणिमनुञ्चन्नेव 'पादमुद्धृत्य निक्षिप' इत्येव वधूं प्रक्रमयतीति युक्तम् ।" इति गृह्यरत्नकण्ठभूषणव्याख्या; पुट. १८०.

रायस्पोषाय त्रिपदी भव सा मामनुव्रता भव ।
पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः ।। ३ ।।

मायोभव्याय चतुष्पदी भव सा मामनुव्रता भव ।
पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः ।। ४ ।।

प्रजाभ्यः पञ्चपदी भव सा मामनुव्रता भव ।
पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः ।। ५ ।।

ऋतुभ्यः षट्पदी भव सा मामनुव्रता भव ।
पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः ।। ६ ।।

सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव ।
पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः ।। ७ ।।

(गृ. सू. म. १-७-२०)

इति । अथ सप्तमे पदे अभ्युत्क्रामिते—

तत्रस्थः एव वरः आत्मनः वध्वाश्च उभयोः शिरसी सन्निधाय केनचिद्विप्रेणोदकुंभमानाय्य उदकुंभाद् जलमुद्धृत्य आत्मनः शिरः पत्नीशिरश्च क्रमेणावसिञ्चेत् ।

इदमवसेचन केनापि ब्राह्मणेन कर्तुं शक्यमिति केचित् । अथ वरः वध्वा सह स्वस्थाने उपविश्य आज्येन स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् । ब्राह्मणैराशीर्वाद च कारयेत् ।।

विवाहे प्रधानभागः (अथवा द्वितीयो भागः) समाप्तः ।।

अथ विवाहे तृतीयो भागः

[1]गृहप्रवेशनीयहोमः

अथ सायंकाले अनुष्ठेयम् कार्यजातमुच्यते । अथ रात्रौ नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं वधूः वाग्यमनं कुर्यात् । अथास्तमिते सूर्ये ध्रुवमरुन्धती सप्त ऋषीश्च दर्शयित्वा, **'जीवपत्नीं[2] प्रजां विन्देय' (सू-म-१-७-२०)** इति मन्त्रं वधू वाचयित्वा वाचं विसर्जयेत् वरः । प्रयाणे सति यदि अन्तरा वसतिः स्यात् तर्हि **"ब्राह्मण्याश्च वृद्धायाः** जीवपत्न्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं प्रतिवसेत्" ।। (सू. १-७-२१)

प्रयाणविधिः

प्रयाणे उपपद्यमाने—

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वहासि ।।
इति वधू यानमारोहयेत् । (ऋ. १०-८५-२६)

विवाहाग्निमग्रतोऽजस्र नयन्ति ।।

टिप्पणी [1]नवोढाया वध्वा. भर्तृगृहप्रवेशनार्थत्वात् गृहप्रवेशनीयम् इति कर्मनामधेयम् । गृहप्रवेशनं प्रयोजनम् निमित्तमस्येति गृहप्रवेशनीयम् । अनुप्रवचनीयवत् ।।

2 "ध्रुवमरुन्धती सप्त ऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नी प्रजां विन्देय" ।। इति सू-१-७-२२

जीवपत्नी इति पाठ भाष्ये ।। जीवपत्नी इत्येव पाठ स्यादिति भाति ।। जीवपत्नीम् इति पाठे जीवपत्नीत्वमिति धर्मपरत्वेन अर्थो वक्तव्यः ।

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।।

इति अर्धर्चेन नावमारोहयेत् । (ऋ. १०-५३-८)

अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवान् वयमुत्तरेमाभि वाजान् ।।

इत्यर्धर्चेन नावः उदकाच्चोत्तारयेत् । (ऋ. १०-५३-८)

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे।।

इति बन्धुवियोगात् वध्वां रुदत्या जपेत् । (ऋ. १०-४०-१०)

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ।। (ऋ.१०-८५-३२)

इति कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु उपगतेषु जपेत् ।।

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ।। १०-८५-३३.

इति वासे वासे ईक्षकान् जनान् ईक्षेत ।।

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं सं सृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः ।।

इति वधू स्वगृहं प्रवेशयेत् ।। (ऋ. १०-८५-२७)

प्रयाणविधिः समाप्तः

अथ गृहप्रवेशनीयहोमः

ओम् । नमो महद्भ्य इति सदस्यान् नमस्कृत्य, अशेषे हे ----स्वीकृत्य आवयोर्विवाहाग्नेः गृह्यत्वसिद्ध्यर्थं अनया-नवोढया वध्वा सह गृहप्रवेशनीयहोमकर्म कर्तुं योग्यतासिद्धि-

मनुगृहाणेति अनुज्ञां प्राप्य, विघ्नेश्वरपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा कृत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य, ----प्रीत्यर्थं विवाहाग्नेर्गृह्यत्वसिद्ध्यर्थं गृहप्रवेशनीयहोमकर्म करिष्ये इति संकल्प्य, विघ्नेश्वरं विष्वक्सेनं वोद्वास्य, तदंगं पुण्याहं करिष्ये । सूर्यासावित्री प्रीयतामिति पुण्याहं कृत्वा प्रोक्ष्य—

विवाहाग्निमुपसमाधाय, तदंगमन्वाधानं करिष्ये इत्यादि अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा, प्रधानदेवतां सूर्यासावित्रीं आ नः प्रजामिति चतसृभिः चतुर्वारमाज्येन, आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा अन्वाधाय—

पश्चादग्ने [1]आनडुहं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य परिसमूहनादि कृत्वा आज्यतन्त्रवत्पात्रसादनादि अग्न्यलंकरणान्त विधाय आनडुहचर्मणि उपविष्टया पत्न्या अन्वारब्ध इध्माधानादि आज्यभागान्तं कृत्वा प्रधानाहुतीर्जुहुयात् । सूत्रवचनादत्र प्रत्यृचं होमः ।

आ नः प्रजामिति ऋक्चतुष्टयस्य सूर्या सावित्री ऋषिका सूर्या सावित्री । आद्या जगती, द्वितीया त्रिष्टुप्, तृतीया चतुर्थ्यौ अनुष्टुभौ । गृहप्रवेशनीयप्रधानाज्यहोमे विनियोगः

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा ।
अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ।

टिप्पणी [1]आनडुहचर्माभावे दर्भानास्तृणाति ।

स्वाहा इति पठन्नेव *जुहुयात् । पश्चात् सूर्यासावित्र्यै इदम् इति कथयेत् । एवमुत्तरत्र तिसृष्वपि आहुतिषु ।।

टिप्पणी *आ नः प्रजामिति होमविधायकसूत्रे (१-८-९) 'प्रत्यृचं हुत्वा' इति सूत्रकारः उक्तवान् । तत्र व्याख्यातारः विभिन्नाशया ।।

1"एव प्राप्ते प्रत्यृचग्रहणं क्रियते कथं ऋगन्तेन होमः स्यान्न स्वाहाकारान्तेन । यत्र प्रत्यृचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारान्तेन होमः प्राप्नोति" । देवस्वामिभाष्यम् । पु. ४७-४८.

2"चतसृभिर्ऋग्भिः ऋगन्ते स्वाहाकार पठञ्जुहोति" । जयन्त· स्वकीये विमलोदयमालाख्ये ग्रन्थे पु. ४४.

3"प्रत्यृचग्रहणं कथम्? ऋगन्ते होम स्यान्न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठञ्जुहुयादित्यर्थ । तेन यत्र प्रत्यृचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चात् होमः" । नारायणवृत्ति· पु.३१.

4"इह तु प्रत्यृचग्रहणमृगन्ते होमो यथा स्यात्, स्वाहाकारो मा भूदिति । केचित् ऋगन्ते होमं कृत्वा पश्चात् स्वाहाकार कुर्वन्ति" ।। हरदत्तव्याख्यानम् पु. ३१

5"मन्त्रान्ते कर्मकुर्वीत । प्रत्यृचोक्तिषु ऋगन्तेषु" इति परिशिष्टम् । पु. २०१.

6"ऋग्भि चतसृभिश्चान. प्रजामित्यादिभिस्त्वथ । पठन्नाज्याहुतीर्हुत्वा स्वाहाकारमृगन्तत." । कारिका. पु २८७

अ 'ऋगन्ते होमः, पश्चात्स्वाहाकार.,' (देवस्वामी, परिशिष्टम्, कारिका)

आ 'ऋगन्ते स्वाहाकारं पठन्नेव जुहोति' (जयन्तनारायणौ)

इ.'ऋगन्ते होम न स्वाहाकारः,'हरदत्त ,इति निर्दिष्टे पक्षत्रये आत्मतुष्ट्यनुगुणं होम. कार्य. ।। स्वस्य च प्रियमात्मनः (या-स्मृ-१-७) इति वैकल्पिकस्थलेषु आत्मतुष्टेः धर्मविषये प्रमाणत्वमङ्गीकृतम् ।

[1]अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसूर्देवकामा स्योना शं [2]नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।
दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव संराज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥

(ऋ. १०-८५; ४३-४६)

[2]समञ्जन्तु सूर्यासावित्री, सूर्यासावित्री, अनुष्टुप् । दधिप्राशने आज्यशेषेण हृदयाञ्जने वा विनियोगः ।

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समुद्रेष्ट्री दधातु नौ ॥

(ऋ. १०-८५-४७)

इति दध्नः प्राश्य पत्न्यै प्रतिप्रयच्छेत् । आज्यशेषेणोभयोर्हृदयदेशे वा अनक्ति ॥ ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् ।

टिप्पणी [1]सूर्यासावित्र्यै इति साम्प्रदायिक उद्देश । सूर्याया इति (ऋ १०-८५-१३) व्यस्तपददर्शनात् अग्नये पवमानाय, विश्वेभ्यो देवेभ्य:, इतिवत् सूर्यायै सावित्र्यै इत्यपि उद्देशः कर्तुं शक्यते ॥

[2]समञ्जन्तु विश्वे देवाः इति दध्न. प्राश्य प्रयच्छेत् । आज्यशेषेणवानक्ति हृदये इति सूत्रम् १-८-९.

अथ [1]औपासनविधिः

ओम् । अशेषे हे - - - - स्वीकृत्य आवयोरौपासनमारब्धुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाणेति अनुज्ञां प्राप्य गणपतिपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा कृत्वा—

प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य आवयोरौपासनमारप्स्ये । तेन यावज्जीवं यावदधिकार सायं प्रातरग्निहोत्रहविषामन्यतमेन द्रव्येण होष्यामि इति संकल्प्य, गणपतिं विष्वक्सेनं वोद्वास्य गृहप्रीतिं कृत्वा, अग्न्यादयः प्रीयन्तामिति पुण्याहं वाचयित्वा, अद्यपूर्वोक्तेति - - - - प्रीत्यर्थं सायमौपासन व्रीहिभिः तण्डुलैर्वा होष्यामीति पुनः संकल्प्य, एह्यग्ने इत्यादि - अत्र देवतापरिग्रहार्थं - - -अग्निं प्रजापतिं च व्रीहिभिः सद्यो यक्ष्ये इत्यन्वाधाय (सूर्यं प्रजापतिं चेति प्रातः) अग्निं त्रिः परिसमुह्य परिस्तीर्य परिषिच्य होमद्रव्यं ज्वलता दर्भेणावद्योत्य तूष्णीं प्रोक्ष्य पुनः ज्वलता तेनैव दर्भेण त्रिः पर्यग्नि कृत्वा उल्मुकं निरस्य,

---

टिप्पणी [1]उपोपसर्गपूर्वकात् आस उपवेशने इत्यस्मात् धातो निष्पन्नं उपासनपदं शुश्रूषां परिचर्यां पूजां च लक्षयति । 'शुश्रूषणमुपासनम्' इति कोशः । तत स्वार्थे अणि उपासनमेव औपासनम् इति निष्पद्यते । अत्र शास्त्रे गृहस्थेन प्रतिदिनम् कर्तव्यां अग्निपरिचर्याम् लक्षयति । आश्वलायनः 'पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्' १-९-१ इत्यारभ्य नवसु सूत्रेषु औपासनविधिं निर्दिशति ॥ विवाहदिन एव दम्पत्योरौपासनमारब्धव्यम् ॥

अप उपस्पृश्य, समिधा सह होमद्रव्यं पुरतो निधाय, **विश्वानि नः** इत्यग्निमलंकृत्य, तूष्णीं समिधमग्नावाधाय आदीप्तायां समिधि व्रीहीन् द्वेधा कृत्वा एकं भागमादाय पाणिपार्श्वेन जुहोति।

अग्नये स्वाहा। अग्नय इदम्। अपरं भागमादाय **प्रजापतये स्वाहा**। प्रजापतय इदम् इति। (**सूर्याय स्वाहा**। **प्रजापतये स्वाहा** इति प्रातः)। अथ अग्निं त्रिः परिसमुह्य परिषिच्य, स्वाहा, उपस्थानम् करिष्ये - **ओं च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च। यत्ते न्यूनं तस्मै ते उप। यत्ते अतिरिक्तं तस्मै ते नमः**, (आ. श्रौ. सू. १-११-१५ पुट. ३५)

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् इति।
इति सायमुपस्थानम्। (ऋ. १०-१२१-१०)
अथ प्रातरौपासनोपस्थानमन्त्रौ—

सविता पश्चातात् सविता पुरस्तात् सविताोत्तरात्तात् सविताधरात्तात्। सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासताम् दीर्घमायुः॥ (ऋ.१०-३६-१४) **प्रजापते**... इति च।

सायं प्रातश्च उपस्थाने समानौ मन्त्रौ—

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन।
यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्॥

इति उपस्थाय प्रणम्याभिवादनं कुर्यात्[1]।। ब्राह्मणैराशीर्वादं कारयेत् ।।

टिप्पणी [1]इदमौपासनमिदानीं गृहप्रवेशनीयहोमादनन्तरमेव क्रियते। वस्तुतस्तु इदं गृहप्रवेशनीयहोमात्पूर्वमेव कर्तव्यमिति तत्र प्रमाणानि प्रदर्श्यन्ते ।।

[2]"पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्" (१-९-१) इति सूत्रे 'पाणि-ग्रहणादि' इति पदस्य प्रयोजनं व्याख्यान्ति व्याख्यातारः ।। तेषां वाक्यानि उद्धृत्य दीयन्ते ।

१. "गृहप्रवेशनीयोऽधिकृतः । तेन गृहप्रवेशनीयादूर्ध्वं गृह्य-परिचर्या(-औपसनम्) स्यात् । अत. पाणिग्रहणादिग्रहणम्" इति देवस्वामिभाष्यम् । पु ५०.

२. "अथ यस्मिन्नहनि विवाहः कृत. तस्याह्नः यत्सायं तदे-वारभ्य विवाहाग्नेः परिचरणं कुर्यात् ।" इनि जयन्तकृतविमलो-दयमालायाम् ।। पु. ४५.

३. "पाणिग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशानीयानन्तरकाले(औपासन) प्रारंभशकानिवृत्त्यर्थम्" इति नारायणवृत्ति· पु. ३२-३३

४ "पाणिग्रहणादिवचन गृहप्रवेशनीयादूर्ध्वं मा भूदिति" इति हरदत्तव्याख्या पु ३४

५ "स्मृतिरत्नावल्यां, "औपासनं विवाहाग्नौ कुर्यादत्र न शंकया । गृहप्रवेशहोमं तु कुर्यादौपासनानले" इति । वसिष्ठोऽपि, 'विवाहहोमं निर्वर्त्य तस्मिन्नौपासनं तत । प्रवेशहोम विधिवत् ततो गृह्यत्वसिद्धये' इत्यादिवचनै. विवाहहोमानन्तरमेवौपासन कर्तव्यम्, ततो गृहप्रवेशनीयहोम इति सिद्धम् ।।" इति प्रयोगपारिजातम् – पु. ३८८.

विवाहे चतुर्थो भागः

[1]सूर्यासावित्रीजपः (चतुर्थे दिने कर्तव्यः)

[2]अक्षारलवणादिनियमेन त्रिरात्रं व्रतं चरित्वा चतुर्थे दिने प्रातरौपासनं हुत्वा (अयं जपः सायं कर्तुमिष्यते चेत् साय-मौपासनं कृत्वा) व्रतलोपप्रायश्चित्तार्थं कृच्छ्राचरणपूर्वकं व्रतलोपप्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति संकल्प्य कृच्छ्रप्रतिनिधि-हिरण्यदानं कृत्वा अग्निं परिषिच्य [3]आज्याहुतीः स्रुवेण जुहुयात् ॥ त्वमग्ने वत्सः काण्वोऽग्निर्गायत्री । प्रातश्चित्ता-ज्यहोमे विनियोगः—

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा ।
त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ स्वाहा । अग्नये व्रतपतय इदम् ॥

(ऋ. ८-११-१)

यद्वो वय त्रितोऽग्निस्त्रिष्टुप् । प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति॥

टिप्पणी [1]सूर्यासावित्रीति तया दृष्टम् सत्येनोत्तभिता इति उप-क्रममाणं सूक्तमुच्यते । तस्य जपोऽत्र निर्दिष्ट ॥

[2]अक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलङ्कुर्वाणौ अधःशायिना-विति व्रतविधायक सूत्रम् (१-८-१०) ॥ विवाहदिनादारभ्य त्रि-रात्र द्वादशरात्रं संवत्सरं वा दम्पती व्रतिनौ स्याताम् ॥

[3]आज्यं लौकिकमाज्यम् । आज्यसंस्कारो न कर्तव्यः ।

स्वाहा अग्नये व्रतपतये इदम्[1] ।। (ऋ-१०-२-४)

भूरादिचतुष्टयं च हुत्वाग्नि परिषिञ्चति ।

अशेषे हे परिषत् ----स्वीकृत्य आवयोरुद्वाहव्रतसमाप्त्यर्थं सूर्यासावित्रीजपमेभिर्ब्राह्मणैः सह कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण इति अनुज्ञाप्य, सूर्यासावित्री जपं करिष्ये इति संकल्प्य, सूर्यासावित्री प्रीयतामिति पुण्याहं वाचयित्वा-ग्रहप्रीतिं च कृत्वा—

अग्नेरुत्तरपुरस्तादुदकुम्भं प्रतिष्ठाप्य तस्यां गायत्र्या **आ नः प्रजाम्** (पु. १-१३) इति मन्त्रेण वा सूर्या सावित्रीमावाह्य षोडशोपचारैः संपूज्य ब्राह्मणान् वृत्वा तैः सह जपं कुर्यात् ।।

सत्येनोत्तभितेति सप्तचत्वारिंशदृचस्य सूक्तस्य सूर्यासावित्री ऋषिका । आदित. पञ्चानामृचां सोमो देवता । ततः एकादशानां सूर्याविवाहः । सप्तदश्या देवा देवता । अष्टादश्याः सोमार्कौ । एकोनविंश्याश्चन्द्रमाः । सुकिंशुकमित्यादिनवानामाशिषः । ततो द्वे वधूवस्त्रस्पर्शनिन्दार्थे । एकत्रिंशी ये वध्वश्चन्द्रमिति यक्ष्मनाशिनो तद्देवताका ।। अवशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता ।

नवो नव इति तिस्रः, अनृक्षराः इति द्वे, गृभ्णामीति द्वे, यदश्विना पृच्छमानौ इत्येका, पूषा त्वेतो नयतु इत्येका, अघोर-

---

टिप्पणी 'व्रतानिगतो व्रतपतये' [३-१३-२] 'त्वमग्ने व्रतपा असि' [३-१३-१२) इति द्वाभ्यां आश्वलायनश्रौतसूत्राभ्यां विहितः प्रायश्चित्तहोमः अत्र क्रियते । [आ श्रौ सू पु-१४९-१५०]

चक्षुः इति चैवमेता दशर्चस्त्रिष्टुभः, तृष्टमेतदिति उरोबृहती, पूर्वापरे चरतः, इह प्रियम् प्रजया, आ नः प्रजां जनयतु इत्येतास्तिस्रो जगत्यः, शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः ।। सर्वासां ऋचां सूर्यासावित्रीजपे विनियोगः ।।

ओम्—सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ।।१।।

सोमेनादित्याः बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।
अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ।। २ ।।

सोमं मन्यते पपिवान् यत्संपिषन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ।। ३ ।।

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोम रक्षितः ।
ग्राव्णामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ।।४।।

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ।। ५ ।।

रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी ।
सूर्याया भद्रमिद्वासो गाथयैति परिष्कृतम् ।। ६ ।।

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।
द्यौर्भूमिः कोश आसीद् यदयात् सूर्या पतिम् ।। ७ ।।

स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।
सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत् पुरोगवः ।। ८ ।।

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।
सूर्यां यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ।। ९ ।।

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत च्छदिः ।
शुक्रावनड्वाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।
श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।
अनो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।
अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातम् त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।
विश्वे देवा अनु तद्वामजानन् पुत्रः पितराववृणीत पूषा॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।
क्वैकं चक्रं वामासीत् क्व देष्ट्राय तस्थथुः ॥ १५ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण ऋतुथा विदुः ।
अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्धातय इद्विदुः ॥ १६ ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।
ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥१८

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥२०॥

उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।
अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।
अन्यामिच्छ प्रफर्व्यं सं जायां पत्या सृज ॥ २२ ॥

अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः येभिःसखायो यन्ति नो वरेयम् ।
समर्यमा सं भगो नो निनीयात् सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् येन त्वाबध्नात् सविता सुशेवः।
ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करम् ।
यथेयमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं सं सृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः ॥२७॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।
कृत्यैषा पद्वती भूत्व्या जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।
पतिर्यद्वध्वो वाससा स्वमंगमभिधित्सते ॥ ३० ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥ ३१ ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ।। ३२ ।।

सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्वाय अथास्तं वि परेतन ।। ३३ ।।

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्ठवद् विषवन्नैतदत्तवे ।
सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात् स इद्वाधूयमर्हति ।। ३४ ।।

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ।। ३५।।

गृभ्णामि ते सौभागत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ।।

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।
या न ऊरू उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ।।

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह
पुनः पतिभ्यो जायां दाः अग्ने प्रजया सहा ।। ३८ ।।

पुनः पत्नीमग्निरदाद् आयुषा सह वर्चसा ।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।। ३९ ।।

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ।। ४० ।।

सोमो ददद् गन्धर्वाय गन्धर्वो ददग्नये ।
रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ।। ४१ ।।

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् ।
क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ।। ४२ ।।

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा ।
अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥
अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥४४॥
इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।
दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥
सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ ४६ ॥
समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥ ४७ ॥
भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ (ऋ. १०-८५)

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमि ॥ (सू. म. ३-४-३) इति परिधानीयां त्रिः, ओम् शान्तिरिति च त्रिरुक्त्वा,

सावित्र्या, **आ नः प्रजां जनयतु** इत्यनया वा सूर्यासावित्रीमुद्वास्य कुम्भजलेन दम्पती प्रोक्ष्य–

[1]सूर्याविदे आचार्याय वधूवस्त्रं [2]दद्यात् । अथवा वधू-

टिप्पणी [1](सू)चरित्रव्रत सूर्याविदे वधूवस्त्र दद्यात् । अन्न ब्राह्मणेभ्य । अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत । (१-८-१३,१४,१५)

"वध्वा विवाहवेलायां धृतं परिहितमम्बरम् ... ...तभिज्ञाय वेत्ति य. पाठतोऽर्थतोऽपि च । तस्मै विप्राय ... ...न्ते

(Tippani 1 & 2 continued on page 126)

वस्त्रप्रत्याम्नायत्वेन यत्किञ्चित् हिरण्यमाचार्याय दत्त्वा जपकर्तृभ्यो दक्षिणाम् दत्त्वा ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् । स्वस्त्ययनं वाचयेत् । प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं कुर्यात् । पुण्याहे, 'आवाभ्यां दम्पतिभ्यां स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु' इति विशेषः ।।

इति सूर्यासावित्रीजपविधिः समाप्तः ।

फलदानं ताम्बूलचर्वणश्च ।

प्राणानायम्य, देशकालौ संकीर्त्य - - - - प्रीत्यर्थं आवयोरुचिते काले आयुष्मत्सुरूपानेकसुपुत्रावाप्त्यर्थं लक्ष्मीनारायण-उमामहेश्वरप्रीत्यर्थं फलदान-ताम्बूलदानानि करिष्ये इति संकल्प्य, फलदानं[1] ताम्बूलदानं च कृत्वा, आवयोः ताम्बूलचर्वणारंभमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्त्विति आशिषं प्राप्य, ताम्बूलचर्वणं करिष्यामि इति संकल्प्य ग्रहप्रीतिं कृत्वा ताम्बूलचर्वणं कृत्वा महदाशीर्वादं प्राप्नुयात् ।।

इति विवाहविधिः समाप्तः ।।

(Tippani 1 & 2 continued from P 125)

धौतमम्बरम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तानोंस्वस्तीत्यथ वाचयेत् ।।"
कारिका. पु. २८७

2. केचित् सूर्यासूक्तस्य ऋचां छन्दोनिर्देशमेवमपि कुर्वन्ति—चतुर्दशी, एकोनविंशी, विंशी, एकविंशी, त्रयोविंशी, चतुर्विंशी, षड्विंशी, षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी, चतुश्चत्वारिंशीति एता दशर्चः त्रिष्टुभः, अष्टदशी, सप्तविंशी, त्रिचत्वारिंशीति एतास्तिस्रो जगत्यः, चतुस्त्रिंशी उरोबृहती, अवशिष्टाः त्रिष्टुभः इति ।

टिप्पणी [1]फल मनोरथफलं प्रददाति सदा नृणाम् ।
पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थमतः शान्ति प्रयच्छ मे ।।
इति फलदानमन्त्र ।।

[1]विच्छिन्न-अग्निसन्धान-विधिः

[आज्यद्रव्येण]

बहुलं अग्निमुखान्तवत् अस्य प्रयोगो भवति । विशेषस्तु उच्यते । 'विच्छिन्नाग्निसन्धानं कर्तुं योग्यतासिद्धिं अनुगृहाण' इति अनुज्ञाप्रार्थना ॥ ...... प्रीत्यर्थं अनया मम धर्मपत्न्या सह विच्छिन्न-औपासन-अग्नि-सन्धानं करिष्ये इति आत्मार्थं संकल्प्य, पत्न्यर्थं पुनः प्राणानायम्य, अद्य पूर्वोक्त...... शुभतिथौ विच्छिन्न-औपासनाग्निसंन्धानं करिष्ये इति संकल्पं कृत्वा, उल्लेखनादि अग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा, अन्वाधाने अग्निषोमौ चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा, त्वमग्ने सप्रथा असि इत्यष्टभिर्मन्त्रैः अग्न्यादीः अष्टौ प्रधानदेवता· चतुर्गृहीतेनाज्येन, अग्नये पवमानाय...इति पञ्चभिर्मन्त्रैः अग्निपवमानादीः पञ्च देवताः सकृत् गृहीतेनाज्येन, आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि .... सन्तु - इत्यन्तं उक्त्वा, अन्वाधानार्थं समिधौ निधाय— अथ अग्निसंस्कारम्, आज्यतन्त्रवत् पात्रसादनम्, प्रोक्षणीसंस्कारं, पात्रप्रोक्षणं, ब्रह्मवरणं, प्रणीताप्रणयनं, आज्यसंस्कारं, स्रुक्स्रुवसमार्जनं, अग्न्यलंकरणं, इध्महोमं, आघारहोमं, आज्यभागौ, प्रायश्चित्तहोमं च कृत्वा—

अष्टौ प्रधानाहुतीः चतुर्गृहीतेनाज्येन जुहुयात् । (स्रुवेण चतुर्वार आज्यमादाय स्रुचि निधाय स्रुचं दक्षिणहस्तेन धृत्वा वामहस्तेन आज्यपात्रं स्पृशन् जुहुयात्).

तत्र मन्त्राः—

टिप्पणी [1]अस्याग्नेः गर्भाधानादिषु कर्मसूपयोग ।

१. त्वमग्ने आत्रेयः सुतंभरः अग्निः गायत्री । विच्छिन्नाग्निमन्थानप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते।।
स्वाहा - अग्नये सप्रथसे इदं, न मम । (ऋ. ५-१३-४)

२. **यो अग्निं** काण्वो मेधातिथि. अग्निर्गायत्री । प्रधनाज्यहोमे विनियोगः—

यो अग्नि देववीतये हविष्मान् आविवासति। तस्मै पावक मृळय।।
स्वाहा - अग्नये पावकाय इदं, न मम । (ऋ. १-१२-९.)

३. तन्तुं तन्वन् देवा. अग्निर्जगती । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः । तन्तुं तन्वन् **रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् । अनुल्बणं वयत जोगुवाम् अपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ।।** [ऋ. १०. ५३. ६] स्वाहा - अग्नये तन्तुमते इदं, न मम । ४. सप्त ते वामदेवोऽग्निर्जगती । प्रधनाज्यहोमे विनियोगः— **सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्व घृतेन स्वाहा ।। [वाज. संहिता-१७-७९]** अग्नये सप्तवते इदं, न मम । ५. **त्वन्नो अग्ने** गौतमो वामदेवः अग्नीवरुणौ त्रिष्टुप् । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः—**त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानः विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ।।** [ऋ. ४. १. ४.] स्वाहा—अग्नीवरुणाभ्यां इदं, न मम । ६. **स त्वन्नो अग्ने** गौतमः वामदेवः अग्नीवरुणौ त्रिष्टुप् । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः— .

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसोव्युष्टौ ।
अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥
(ऋ. ४-१-५) स्वाहा - अग्नीवरुणाभ्यां इदं, न मम

७. मनोज्योतिः गौतमः वामदेवः मनोज्योतिः त्रिष्टुप् ॥ प्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।
या इष्टा उषसो या अनिष्टाः ताः सन्तनोमि हविषा घृतेनस्वाहा
(आश्व. श्रौ. सू. मन्त्रः-२.५.१४) मनसे ज्योतिषे इदं, न मम ।

८. **पुनस्त्वादित्याः** गौतमः वामदेवः, वसुनीथः अग्निः त्रिष्टुप् । प्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

पुनस्त्वादित्याः रुद्रा वसवः समिन्धताम् पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथयज्ञैः
घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥
(वाज. संहिता-१२-४४) स्वाहा - वसुनीथाय अग्नये इदं, न मम ।

अथ पञ्च प्रधानहोमाः, सुकृद्गृहीतेनाज्येन (स्रुवेण)

अग्नये पवमानाय स्वाहा—अग्नये पवमानाय इदं न मम ।
अग्नये पावकाय स्वाहा—अग्नये पावकाय इदं न मम ।
अग्नये शुचये स्वाहा—अग्नये शुचये इदं न मम ।
अग्नये पथिकृते स्वाहा—अग्नये पथिकृते इदं न मम ।
अग्नये तन्तुमते स्वाहा—अग्नये तन्तुमते इदं न मम ।

उत्तरतन्त्रम् । अग्निमुखान्तप्रयोगवत् स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्याग्न्युपस्थानं कुर्यात् । औपासनं क्रियते चेत् ततः परमग्न्युपस्थानं कुर्यात् ॥

विच्छिन्नाग्निसन्धानविधिः समाप्तः ॥

[1]अङ्कुरार्पणविधिः

अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य अमुकशर्मणः मम कुमारस्य अमुककर्माङ्गं अङ्कुरार्पणकर्माद्य करिष्ये । तदङ्गं पुण्याहवाचनं करिष्ये (स्त्रीणां ब्रह्मादयः प्रीयन्ताम् इति, पुंसामिन्द्रादयः प्रीयन्तामिति च विशेषः) इति पुण्याहं वाचयित्वा,

सुवर्णरजतताम्राणामन्यतमेन लोहेन मृदा वा कृताः चतस्रः पञ्च वा पालिकाः[2] यथासम्भवं यथाधिकारं च सम्भृत्य, आवापार्थं कल्पितानि [3]बीजानि मृत्तिकां पालिकाश्च पुण्याहजलेन प्रोक्ष्य, तासां मूले दूर्वाश्वत्थशिरीषपर्णानि बद्ध्वा, श्वेतसूत्रेणावेष्ट्य, शुद्धां वल्मीकमृत्तिकां शुष्कं गोमयचूर्णं चासु

टिप्पणी [1]आर्द्राद् बीजान्निर्गतोऽभिनवः प्ररोहः अङ्कुरः । तदर्थम् बीजानाम् अर्पणम् - मन्त्रपूर्वकम् पालिकासु प्रक्षेपः - अङ्कुरार्पणम् । तदर्थं क्रियमाणं कर्मापि अङ्कुरार्पणमित्युच्यते । आश्वलायनानुक्तमपि शौनकेन (शौनकीयम्, पाद २. खण्ड २०, पुट. ९९) बोधायनेन च (पु. ३४७.) उक्तमित्यनुष्ठीयते । क्वचिद्देशे इदं कर्म नानुष्ठीयते ।

चौलोपनयन-गोदान-समावर्तन-विवाहादिषु पूर्वस्मिन् दिने प्रदोषे रात्रौ दिवा वा, मद्य एव वा शौनकोक्तप्रकारेणेदं कर्म कुर्यात् ॥ "आयुष्यं सुखमैश्वर्यमविघ्नं च प्रदास्यति । यतस्तस्मात्प्रयत्नेन कर्तव्यं चाङ्कुरार्पणम् ॥ (शौ-२-२०-१४) इति शौनकः अङ्कुरार्पणस्य फलानि निर्दिशन्ति ।

टिप्पणी [2]स्त्रीनिमित्तेषु कार्येषु पालिकाः पञ्च कल्पयेत् । पुन्निमित्तेषु कार्येषु चतस्र पालिकाः स्मृताः । पुंसां ब्रह्मदेवताका पालिका न भवन्ति ।

[3]माषमुद्गतिलव्रीहिसर्षपादीनि बीजानि ।

प्रक्षिप्य, गोमयेनोपलिप्त चतुरश्र स्थण्डिलं परिकल्प्य, तत्र धान्यराशिं निक्षिप्य, तदुपरि स्थालकं निधाय, तत्र पालिकाः प्रणवेन,मध्ये प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु च प्रादक्षिण्येन स्थापयेत्।

ततः पालिकासु यथाक्रमं प्रागग्रं द्विदर्भपवित्रं निधाय, मध्ये ब्रह्माणमावाहयेत् । ब्रह्म जज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥

(**खिलम्**; ३-२२-१) ओम् भूर्भुवःस्वरोम् ब्रह्माणमावाहयामि । ब्रह्मण इदमासनम् । प्राच्याम्-यत इन्द्र प्रागाथो भर्गः इन्द्रो बृहती ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।
मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्विद्विषो वि मृधो जहि ॥

(ऋ. ८-६१-१३) ओम् भूर्भुवःस्वरोम् इन्द्रमावाहयामि । इन्द्रायेदमासनम् ।

दक्षिणस्याम् - नाके सुपर्णं भार्गवो वेनः त्रिष्टुप् ।

नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥

(ऋ. १०-१२३-६.) ओम्भूर्भुवःस्वरोम् यममावाहयामि । यमायेदमासनम् ।

प्रतीच्याम् - तत् त्वा यामि शुनःशेपो वरुणस्त्रिष्टुप् ।

**तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥**

(ऋ. १-२४-११) ओम् भूर्भुवस्स्वरोम् वरुणमावाहयामि । वरुणायेदमासनम् ।

उदीच्याम् - सोमो धेनुं गोतमस्सोमस्त्रिष्टुप् ।

**सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥** १.९१.२०.

ओम् भूर्भुवस्स्वरोम् सोममावाहयामि । सोमायेदमासनम् । इति अक्षतैरावाह्य, ब्रह्मादिसोमपर्यन्तेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं पाद्यमित्याद्युक्त्वा धूपदीपनिवेदनाचमनताम्बूलमन्त्रपुष्पस्वर्णपुष्पाणि दत्त्वा अङ्कुरार्थबीजानि क्षीरेण प्रक्षाळ्य क्षीरौषधिबीजसहितं पात्रं सकूर्चमादायोत्थाय—

**दिशां पतीन् नमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् ।
कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ॥**

(बोधायनगृह्यशेषसूत्रम् ४-१८-३ पृ ३४९) इति दिक्पतीनुपस्थाय उपविश्य—

ओषधिसूक्त[1]जपार्थं ऋत्विजं त्वा वृणे इति चतुरो ब्राह्म-

टिप्पणी [1]बोधायनः, शौनकीयं प्रयोगपारिजातं च ओषधिसूक्तजपं न विदधति । गृह्यरत्नकारः, "अत्र (मदीये कोशे) 'या जाता ओषधय' इत्यनुवाकजपो नोक्तः, बोधायनेनानुक्तत्वात् । अकरणे न प्रत्यवायः । केचित्तदनुवाकजपं कुर्वन्ति । तच्चिन्त्यम्" (पु.२९-३०)

णान् वृत्वा 'या ओषधीः पूर्वा जाता. (ऋ. १०.९७. १-२३) इति सूक्तं जपेत् । या ओषधीः आथर्वणो भिषक्, ओषधयोऽनुष्टुप् । अङ्कुरार्पणार्थे जपे विनियोगः—

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥
शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।
अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥
ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥
ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥
अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥
यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ६ ॥
अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।
आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥
उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।
धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

इति ओषधिसूक्तजप गानुमन्यते । जपाकरणार्थमक्तो हेतुः ऋग्वेदिनामपि समान, शौनकाश्वलायनाभ्यामनुक्तत्वात् । अस्मत्ताळपत्रकोशे जपमन्त्रो दत्त इति विशेषः । जपप्रणालिनां सौविध्याय सूक्तमत्र दत्तम् ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।
सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।
ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो रपः ॥ १० ॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः ।
ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना ।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

अन्या वो अन्यामवतु अन्यान्यस्या उपावत ।
ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् अथो वरुण्यादुत ।
अथो यमस्य पड्बीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥१६ ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि ।
यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ।। २० ।।

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ।। २१ ।।

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ।। २२ ।।

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।
उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ।।२३।।

इति त्रयोविंशत्यृचो जपित्वा आवाहनमन्त्रेण पालिकासु यथा-क्रमं बीजावापं कुर्यात् ।

१. ब्रह्म जज्ञानं. असतश्च वि वः । ओम् भूर्भुवः स्वरोम् ब्रह्मणे नमः, अयं बीजावापः, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् इति मध्यमपालिकायाम् । २. यत इन्द्र......वि मृधो जहि । ओंभूर्भुवस्स्वरोम् इन्द्राय नमः. अयं बीजावापः, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्, इति पूर्वस्या पालिकायाम् । ३. नाके सुपर्ण . . .भुरण्युम् । ओंभूर्भुवस्स्वरोम् यमाय नमः अयं बीजावापः, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् इति दक्षिणस्या पालिकायाम् । ४. तत् त्वा . . .प्रमोषीः । ओंभूर्भुवस्स्वरोम् वरुणाय नमः अयं बीजावापः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् इति पश्चिमायाम् । ५. सोमो धेनुं . . . ददस्मै । ओंभूर्भुवस्स्वरोम् सोमाय नमः अयं बीजावापः, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् इति उदीच्याम् ।।

अथ सुमङ्गलीभिः बीजानि वापयित्वा क्षीरोदकेन सेचयित्वा, शुद्धाभिः सिकताभिः प्रणवेन पालिकाः अपिधाय क्वचित् स्थापयेत् । यावत्कर्मसमाप्ति पालिकाः रक्षेत् । समाप्ते कर्मणि ब्रह्मादीन् तत्तदावाहनमन्त्रेणोद्वास्य [1]अङ्कुरान् जले प्रक्षिपेत् ।

अङ्कुरार्पणविधिः समाप्तः ।

[2]नान्दीश्राद्धविधिः (हिरण्यरूपेण)

प्राणानायम्य, देशकालौ संकीर्त्य,.... नक्षत्रे... राशौ जातस्य .. शर्मणः मम कुमारस्य करिष्यमाणामुककर्माङ्गं (करिष्यमाणामुककर्मणि इति वा) आभ्युदयिक हिरण्यरूपेणाद्य करिष्ये इति सङ्कल्प्य—

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतश्शान्ति प्रयच्छ मे ॥

.... नक्षत्रे ... राशौ जातस्य.... शर्मणः मम कु...रस्य करिष्यमाणामुककर्माङ्गभूते अस्मिन् आभ्युदयिके

टिप्पणी [1]"इमानुद्वास्य कर्मान्ते प्रक्षिपेत्सलिलेऽङ्कुरान् ।" यावत्प्रक्षेपं पालिकादेवतानां प्रतिदिनं सायं प्रातश्च पूजा कर्तव्या ॥

टिप्पणी [2]स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ।
स्यात्पुंसवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ॥
विवाहे चानलाधानप्रभृतिश्रौतकर्मसु ।
इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकम् ।
अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते ॥
(तारिका पृ. २०८, २०५.)

१. सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां तृप्त्यर्थम् ।

२. नान्दीमुख-मातृ-पितामही-प्रपितामहीनां तृप्त्यर्थम् ।

३. नान्दीमुख-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां तृप्त्यर्थम् ।

४. नान्दीमुख-सपत्नीक मातामह-मातृपितामह-मातृप्रपिता महानां तृप्त्यर्थम् (इदं वाक्यचतुष्टयं द्विवारं वक्तव्यम्) ।

५. **श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णोश्च तृप्त्यर्थम् ।**

इदमाग्नेयं हिरण्यं सदक्षिणाकं सताम्बूलं च नान्दीमुख-शोभनदेवतास्वरूपेभ्यः नानागोत्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः (श्रीवैष्णवेभ्य इति श्रीवैष्णवाः) तेभ्यस्तेभ्यस्सम्प्रददे नमः न मम - इति ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।।

मयाद्य हिरण्येन कृतमिदमाभ्युदयिकं सम्पन्नम्? सुसम्पन्नम् इति प्रतिवचनम् ।

इळामग्ने विश्वामित्रोऽग्निस्त्रिष्टुप् ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाऽग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ।।

(ऋ. ३-१-२३) **इळ एहि ।**

अदितिर्गोतमो राहूगणः अदितिस्त्रिष्टुप् ।

अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वेदेवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ।।

(ऋ. १-८९-१०) अदित एहि—

पावका नः मधुच्छन्दाः सरस्वती गायत्री । **पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ।। सरस्वत्येहि ।। (ऋ. १-३-१०) शोभनम् शोभनम् ।।**

स्वामिनः, मनस्समाधीयताम् । समाहितमनसः स्मः । प्रसीदन्तु भवन्तः । प्रसन्नाः स्मः । श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु । श्रीरस्तु । पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । ओम् पुण्याहमस्तु । **नान्दीमुखाः वर्गद्वयपितरः प्रीयन्ताम् । प्रीयन्तां नान्दीमुखवर्गद्वयपितरः इति वचनम्, प्रतिवचनं च ।** आशीर्वादं कारयित्वा पवित्रं विसृज्य आचामेत् ।

[1]नान्दीश्राद्धविधिः समाप्तः

टिप्पणी[1]. (अ) आश्वलायनः स्वगृह्यसूत्रे द्वितीयाध्याये (२.११.१३-१५) चतुर्थाध्याये च (४ ८.१) आभ्युदयिकमधिकृत्योक्तवान् । पार्वणवद् ब्राह्मणभोजनपुरस्सरं क्रियमाणस्य नान्दीश्राद्धस्यापेक्षितः प्रयोगः कोशान्तरेषु द्रष्टव्यः । अत्र हिरण्यरूपेण क्रियमाणस्य विधिरुक्तः ।।

(आ) इदमाभ्युदयिकं, नान्दिकम्, नान्दीश्राद्धम्, वृद्धिश्राद्धमित्यपि व्यवह्रियते । अभ्युदयो विवाहादिः । तन्निमित्ते क्रियमाणमाभ्युदयिकम् । प्रयोजनमिति सूत्रात् (पा ५-१-१०९) ठक् प्रत्यय. । "अभ्युदयाः विवाहादय. । तेषु कर्तव्यमाभ्युदयिकम्" इति हरदत्तः । पु. १९७.

(इ) नन्द -आनन्दः तन्निमित्ते क्रियमाणत्वात् नान्दिकम् । नन्दयतीति नन्द , नन्द एव नान्दः प्रज्ञादित्वात् अण् । स्त्रीत्वविवक्षायां ङीषि नान्दी-आनन्द , तस्यां नान्द्यां निमित्तभूताया क्रियमाणं श्राद्धं नान्दीश्राद्धम् । वृद्धिः - पुत्रजन्मादिः, तत्र क्रियमाणत्वात् वृद्धिश्राद्धम् ।

[1]प्रतिसरबन्धविधिः

(शौनकोक्तक्रमः)

ओम् । अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य अमुकशर्मणः अस्य कुमारस्य अमुककर्माङ्गम् (अमुककर्मणि इति वा) शौनकोक्तविधिना प्रतिसरबन्धकर्म करिष्ये इति संकल्पः ।

उपलिप्तायां भूमौ धान्यराशिं निक्षिप्य तदुपरि तण्डलं निधाय, तत्राष्टदलं पद्मं विलिख्य, तदुपरि सकूर्चाम्रपल्लवमुदकुम्भं निधाय वस्त्रगन्धपुष्पाक्षतैरलङ्कृत्य कुम्भरत्नं

(ई) इद-मङ्गलरूप श्राद्धम् । अत एव पितर. नान्दीमुखा -सन्तोषपूर्णमुखा. सन्त. सान्निध्य कुर्वन्तीति संप्रदायः । नान्दी-सन्तोषः मुखे येषां ते नान्दीमुखाः पितरः । नान्दीमुखेति विशेषणं पितॄणामेव । न विशेषां देवानाम्, न वा विष्णोः । स्त्रीलिंगे नान्दीमुखा, नान्दीमुखी इति उभयथापि रूपम् । स्वाङ्गाच्चेति (पा. ४-१-५४) सूत्रमत्र-प्रमाणम् ।

(उ) अङ्कुरार्पणम्, आभ्युदयिकम् प्रतिसरबन्धनमिति त्रितयं किं करिष्यमाणकर्मणोऽङ्गमिति विचारणीयम् । अनङ्गं चेत् "करिष्यमाणकर्माङ्ग"मिति सकल्पकरण नोचितम् ।। करिष्यमाणकर्मणि . . . करिष्ये इति सकल्पो युक्तः ।।

टिप्पणी[1]. (अ) शौनक शौनकीयाख्ये स्वग्रन्थे प्रथमपादे द्वितीयखण्डे अस्य विधिमुक्तवान् ।

(आ) प्रतिसरति, प्रतिस्रियते वा इति प्रतिसर. । रक्षार्थं करे बध्यमानं सूत्रम् । "हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रिया"मित्यमरः । अस्य कौतुकमित्यपि नामान्तरम् । 'कौतुक . . .मङ्गलोद्वाहसूत्रयो'रिति कोशः ।

प्रक्षिप्य नालिकेरं च निधाय तदुत्तरतः सतण्डुलं कांस्यपात्रं निधाय, तदुपरि नाळिकेरं ताम्बूलं च निधाय नागवल्लीदले चन्दनं भस्म च निधाय, त्रिगुणं पञ्चगुणं वा कार्पासतन्तुं प्रागग्रं नाळिकेरोपरि कृत्वा, **इमं मे वरुण, तत्त्वायामीति** (पुट. १५-३) कुम्भे वरुणमावाह्यासनादिषोडशोपचारैरभ्यर्च्य, 'प्रतिसर-जपकर्मणि ऋत्विजं त्वां वृणे' इति चतुरः (ततोऽप्यधिक-संख्याकान् वा) ब्राह्मणान् वृत्वा—

'प्रतिसरजपकर्म कुरुध्व'मिति संप्रार्थ्य, 'वयं कुर्मः' इति तैः प्रतिवचने दत्ते, एकस्मिन् पात्रे जलमापूर्य ऋगन्ते सूक्तान्ते च कूर्चेन जलमादाय प्रतिसरतन्तुं प्रोक्षेत्। ब्रह्मणाः दर्भैः कुम्भमन्वारभ्य जपेयुः।

१. [1]**ओम्पूर्वाः त्रिस्रो व्याहृतयः**
२. **गायत्री; त्रिः, पच्छः अर्धर्चशः समग्रा।** ३. ६२. १०
३. **चत्वारो वेदादयः**

[इ] जातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणमहानाम्न्यादिव्यतिरिक्तेषु गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनान्नप्राशनचौलोपनयनगोदानसमावर्तनविवाह - कार्येषु पूर्वेद्युः रात्रौ, तस्मिन्दिने वा शौनकोक्तप्रकारेण प्रतिसरबन्ध कुर्यात्।

'अन्नप्राशनमारभ्य कौतुक कर्म कुर्वते।
यत्र यत्र भवेन्नान्दीश्राद्धं सर्वत्र तत्र च॥
कुर्यात् प्रतिसरं रात्रौ प्रदोषे तु गते सति।
दिवा वा शोभने लग्ने पूर्वं कल्याणकर्मसु॥

टिप्पणी [1]प्रणवव्याहृतयः शौनकेन न दत्ता.। मन्त्राणां क्रम. शौनकोक्त एव। मन्त्राणामाकरः ऋक्संहिता, खिलम्, गृह्यसूत्रञ्च।

४.	आपो हि्ष्ठेति तिस्रः नव वा	१०. ९. १-३
५.	[1]एतो न्विन्द्रमिति तिस्रः (शुद्धिमत्यः)	८. ९५. ७-९
६.	ऋतं च सत्यं चेति (अघमर्षणम्) तिस्रः	१०. १९०. १-३
७.	शं न इन्द्राग्नी इति पञ्चदश (शंवती)	७. ३५. १-१५
८.	स्वस्ति न इन्द्रः-[2]स्वस्तिमती	१. ८९ ६
९.	स्वादिष्ठयेदि दश ([3]पावमान्यः)	९. १. १-१०
१०.	रक्षोहणमिति पञ्चविंशतिः	१०. ८७. १-२५
११.	रात्री व्यख्यदिति अष्टौ	१०. १२७. १-८
१२.	[4]कृणुष्व पाज इति पञ्चदश	४. ४. १-१५
१३.	तरत्स मन्दीति चतस्रः	९. ५८. १-४
१४.	पुरुषसूक्तम्-षोडश	१०. ९०. १-१६
१५.	विष्णोर्नु कमिति षट् (विष्णुसूक्तम्)	१. १५४. १-६
१६.	अतो देवा इति षट्	१. २२. १६-२१
१७.	परो मात्रयेति सप्त	७. ९९. १-७
१८.	हिरण्यवर्णामिति पञ्चदश(श्री.सू.,खिलम्)	२. ६. १-१५
१९.	येनेदमिति षट् (शिवसंकल्पसूक्तम् ,,)	४. ११. १-६

टिप्पणी [1]एका ऋगिति प्र. पा.।

2 स्वस्ति नो मिमीतामित्यस्मत्कोशे। दीक्षितै ऋगियं न दत्ता।

3. पावमानीः स्वस्त्ययनीः इति पञ्चकमित्यस्मत्कोशे। इतः परं शौनकेनानिर्दिष्टम् आ नो भद्रा इति सूक्तं दीक्षितैर्दत्तम्।

4 कृणुष्व पाज इति सूक्तं दीक्षितैर्दत्तम्।

२०. विहि होत्रा इति पञ्च ([1]वायुसूक्तम्) ४. ४८. १-५
२१. मुञ्चामि त्वेति पञ्च १०. १६१. १. ५.
२२. स्योना पृथिवि इत्येका[2] १. २२. १५.
२३. नमो ब्रह्मण इति एका परिधानीया[3], त्रिः सू.म. ३-४.३.

एवमेतान् मन्त्रान् जपित्वा, ओं शान्तिरिति त्रिरुक्त्वा जपं समाप्य, पुनः पूजां कृत्वा वरुणमुद्रास्य कूर्चेन कुम्भात् तीर्थमादाय प्रतिसरतन्तुं यजमानं च प्रोक्षेत् । तत्र मन्त्राः[4]—

टिप्पणी [1]शौनकः वायुसूक्तमिति निर्दिष्टवान् । प्र शर्धायेति, विहि होत्रेति वायुसूक्तद्वयं कैश्चित् गृहीतम् । अन्यतरेणापि विध्यर्थसिद्धेरुभयग्रहणमनर्थकम् ।

2 स्योना पृथिवि इत्यनन्तर द्रविणोदाः इत्यादयः षट् ऋचो जपे विनियुक्ताः । अस्मत्तालपत्रकोशे एता ऋचः कारिकानुसारेण प्रोक्षणे विनियुक्ताः । कारिका— "द्रविणोदाः सवितेति नवो विद्युन्न येति च । उलूकया पिशङ्गेति षडेते प्रोक्षणे स्मृताः" । इति । प्रोक्षणे पठिता एताः जपे पठितत्वेन गणनीयाः ।

3 दीक्षितैः एषो उषा इति परिधानीया दत्ता । ब्रह्मयज्ञजपप्रकरणे सूत्रकारोक्तां नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां परित्यज्य एषो उषा इत्यस्या. निर्देशे कारणं न ज्ञायते । किंचेय ऋक् शौनकेनापि न निर्दिष्टा ॥

4 प्रोक्षणार्थं दीक्षितैः अग्ने त्वं पारया नव्यः, विश्वानि नः, नावा न क्षोदः, उलूकयातु, पिशङ्गभृष्टिमिति पञ्च ऋचो दत्ताः । प्रमाणं न निर्दिष्टम् । अन्त्ये द्वे शौनकनिर्दिष्टे । तृतीया ऋगश्लीलार्था ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।
द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥
(ऋ. १. ९६. ८)

सवितापश्चातात्सवितापुरस्तात् सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात्
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥
(ऋ.१०.३६.१४)

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥
(ऋ. १०-८५-१९)

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥
(ऋ. १०-९५-१०.)

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।
सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥
(ऋ. ७-१०४-२२.)

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र संमृण । सर्वं रक्षो निबर्हय॥
(ऋ. १-१३३-५)

इति प्रणवव्याहृतिभिश्च प्रोक्ष्य—

कौतुकमूल वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्याम्, जातवेदसे मारीचः काश्यपः, जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् ।

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

(ऋ. १-९९-१) इति चन्दनेन सूत्रं निर्लेपयित्वा—कुमारस्याञ्जलिं तण्डुलेन पूरयित्वा नालिकेरं निधाय, ग्रहप्रीति कृत्वा तन्तुमादाय विष्णुं ध्यात्वा, विश्वेत्ता ते नेमः इन्द्रो जगती ।

विश्वेत् ता ते सवनेषु प्रवाच्या या चकर्थ मघवन्निन्द्र सुन्वते ।
पारावतं यत्पुरुसम्भृतं वस्वपावृणोः शरभाय ऋषिबन्धवे ।।

(ऋ. ८-१००-६) इति दक्षिणे हस्ते बध्नीयात् ।

श्रिये जातः काण्वः पवमानः सोमस्त्रिष्टुप् ।

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वामायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ।।

(ऋ. १-९४-४) इति स्त्रियः वामहस्ते तन्तुं बध्नीयात् । उभयत्र ग्रन्थित्रयम् । अथ शतं जीवेति द्वाभ्यां, बृहत्सामेत्येकया, ये यज्ञेनेत्यष्टाभिः त्र्यंबकमित्येकया च भस्मना अक्षतैर्वा रक्षाम् कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—

शतं जीवेति द्वयोः प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनः, इन्द्रः, आद्या त्रिष्टुप् । अनन्तरा अनुष्टुप् ।

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान् शतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ।।

आहार्ष त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।
सर्वाङ्ग सर्व ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ।। ऋ.१०.१६१,४.५

[1]**बृहत्साम क्षत्रभृद्वृद्धवृष्णियं त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् ।**
इन्द्र स्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष ।।

(तै. सं. ४. ४. १२. ४.)

टिप्पणी [1]शौनकदत्तोऽप्ययं मन्त्र प्रगोगपारिजाते न दत्तः ।

ये यज्ञेन नाभानेदिष्ठः विश्वे देवाः, चतस्रः आद्याः जगत्यः । पञ्चम्यनुष्टुप् । षष्ठी बृहती । सप्तमी सतोबृहती । अष्टम्यनुष्टुप् ।

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ताः इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश ।
तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः ।।

य उदाजन पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।
दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः ।।

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।
सुप्राजास्त्वमाङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः ।।

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।
सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः ।।

विरूपासः इदृषयः ते इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ।। ५ ।।

ये अग्नेः परि जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।
नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ।।६।।

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।
सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्यः श्रवो देवेष्वक्रत ।। ७ ।।

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मेव रोहतु ।
यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ।। ८ ।।

(ऋ. १०.६२.१-८)

त्र्यंबकम् - वसिष्ठो रुद्रोऽनुष्टुप् ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धानान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।।

इति ।। (ऋ. ७.५९.१२)

प्रतिसरबन्धमुहूर्तः सुमुहूर्तोऽस्तु इति, अग्निरायुष्मानित्यादिभिश्च ब्राह्मणैराशीर्वादं कारयेत् । तेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां च दद्यात् । व्रतान्ते रक्षाबन्धनतन्तुं सलिले[1] क्षिपेत् ।।

इति [2]प्रतिसरबन्धविधिः समाप्तः

महागणपतिपूजाविधिः ।

करिष्यमाणं कर्म कर्तुं योग्यताप्राप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यः अनुज्ञां प्राप्य उपविश्य—शुक्लाम्बरधरं—इत्यादि—प्राणानायम्य अस्यां शुभतिथौ ममोपात्तसमस्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं करिष्यमाणकर्मणः अविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं आदौ विघ्नेश्वरपूजां करिष्ये—अप उपस्पृश्य—

तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव ।

विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ।।

गणानां त्वा गृत्समदः गणपतिर्जगती । गणपत्यावाहने विनियोग —

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनां उपमश्रवस्तमम् ।

टिप्पणी [1]शुभे समाप्ते तन्नद्धं कौतुकं तु जले क्षिपेत् ।

[2]यद्वैव क्रियमाणानामनेकशुभकर्मणाम् ।

वृद्ध्यङ्कुरप्रतिसरान् सकृदेव समाचरेत् ।।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते आ नः शृण्वन् ऊतिभिः सीद सादनम् ॥ (ऋ. २.२३.१)

अस्मिन् हरिद्रा (चूर्ण) बिम्बे महागणपतिं ध्यायामि । महागणपतिं आवाहयामि । आसनं समर्पयामि । अर्घ्यं समर्पयामि । पादयोः पाद्यं समर्पयामि । आचमनीयं समर्पयामि । स्नानं समर्पयामि । स्नानानन्तरमाचमनीय समर्पयामि । वस्त्रार्थमक्षतान् समर्पयामि । उपवीतार्थमक्षतान् समर्पयामि । आभरणार्थं अक्षतान् समर्पयामि । गन्धान् धारयामि । गन्धोपरि अक्षतान् समर्पयामि । पुष्पाणि समर्पयामि ।

सुमुखाय नमः । एकदन्ताय नमः । कपिलाय नमः । गजकर्णाय नमः । लम्बोदराय नमः । विकटाय नमः । विघ्नराजाय नमः । विनायकाय नमः । धूमकेतवे नमः । गणाध्यक्षाय नमः । फालचन्द्राय नमः । गजाननाय नमः । वक्रतुण्डाय नमः । शूर्पकर्णाय नमः । हेरम्बाय नमः । स्कन्दपूर्वजाय नमः । महागणपतये नमः । नानाविधपत्रपुष्पाणि समर्पयामि । धूपार्थमक्षतान् समर्पयामि । दीपार्थमक्षान् समर्पयामि ।

ओं भूर्भुवःस्वः । सत्यं त्वा ऋतेन परिषिञ्चामि । अमृतोपस्तरणमसि । प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । महागणपतये नमः । कदलीफलं (नाळिकेरखण्डं) निवेदयामि । नैवेद्यानन्तरमाचमनीयं समर्पयामि । पूगीफल-

समायुक्तं नागवल्लीदळैर्युतम् । कर्पुरचूर्णसंयुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ।। महागणपतये नमः, कर्पूरताम्बूलं समर्पयामि । मन्त्रपुष्पं समर्पयामि । स्वर्णपुष्पं समर्पयामि । समस्तोपचारान् समर्पयामि । अनया पूजया महागणपतिः प्रीयताम् । वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ।। अविघ्नमस्तु ।

अथ करिष्यमाणकर्मविषये संकल्पं कृत्वा । अप उपस्पृश्य–

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीदसादनम्

अस्मात् हरिद्राविंबात् महागणपतिं यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि शोभनार्थे क्षेमाय पुनरागमनाय च, इति उद्वास्य—

ऋध्यास्म हव्यैः नमसोपसद्य मित्रं देवं मित्रधेयन्नो अस्तु ।
अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः शतं जीवेम शरदः सवीराः ।।

महागणपतिप्रसादसिद्धिरस्तु इति ब्राह्मणैः दत्तान् अक्षतान् शिरसि धारयेत् । अथ कर्म समारभेत ।।

महागणपतिपूजाविधिः समाप्तः

[1]विष्वक्सेन—आराधनविधिः ।

फलानि पुष्पाणि शोभनाक्षतान् ताम्बूलं दक्षिणाद्रव्यं चादाय-ओम्, नमो महद्भ्यः नमो अर्भकेभ्यः नमो युवभ्यः नम आशिनेभ्य । यजाम देवान् यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ।।

ओम्, सर्वेभ्यो श्रीवैष्णवेभ्यः नमः इति प्रणम्य अक्षतान् समर्प्य—

स्वामिनः, भवत्पादमूले मया समर्पितां इमां सौवर्णी दक्षिणां यथोक्तदक्षिणां सताम्बूलं स्वीकृत्य, करिष्यमाणकर्मणः निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमादौ विष्वक्सेनाराधनं कर्तुं योग्यता-सिद्धिं भवन्तोऽनुगृह्णन्तु इति प्रार्थ्य तथाऽस्तु इति प्रतिवचने दत्ते—

प्राणानायम्य—श्रीमान् वेंकटेत्यादि...हरिः ओं तत्... अस्यां... शुभतिथौ श्रीभगवदाज्ञया श्रीमन्नारायणप्रीत्यर्थ प्रारिप्सितस्य कर्मणः निर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थ ऋद्ध्यर्थ च आदौ विष्वक्सेनाराधनं करिष्ये इति सकल्प्य—

टिप्पणी [1]विषूची सर्वत्र नानाप्रकारेण वा व्यापिनी-सेना यस्य सः-विष्वक्सेन. । देवतानाम । अय भगवतो नारायणस्य सेनानायकः । अस्याराधन सर्वेषां शुभकर्मणामारम्भे विघ्नविनाशाय कर्तव्यमिति श्रीप्रश्नसहितायां विहितम्- श्लोक –

'विष्वक्सेन स्मृतो नेना सर्वेषां शु(द्ध)भकर्मणाम् ।
तस्मान्नान्यमुपासीत कर्मणा विघ्नशान्तये ।।' इति ।

अस्य भार्यायाः नाम सूत्रवती इति ।।

अस्मिन् कूर्चे सपरिवारं सूत्रवतीसमेतं श्रीविष्वक्सेनं ध्यायामि । आवाहयामि । आसनं समर्पयामि । अर्घ्यं समर्पयामि । पादयोः पाद्यं समर्पयामि । वस्त्रार्थमक्षतान् समर्पयामि । यज्ञोपवीतार्थमक्षतान् समर्पयामि । गन्धान् धारयामि । पुष्पाणि समर्पयामि । धूपं समर्पयामि । दीपं समर्पयामि । ओं भूर्भुवस्स्वः । सत्यं त्वा ऋतेन परिषिञ्चामि । अमृतोपस्तरणमसि । ओं प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । विष्वक्सेनाय नमः,कदलीफलं निवेदयामि । अमृतापिधानमसि । आचमनीय समर्पयामि । सदक्षिणाकं ताम्बूलं समर्पयामि । स्वर्णपुष्पं समर्पयामि । सर्वोपचारान् समर्पयामि ।

प्राणानायम्य,...नक्षत्रे...राशौ जातस्य मम कुमारस्य आयुरभिवृद्धयर्थं अमुक-कर्म करिष्ये इति संकल्प्य सात्त्विकत्यागं कृत्वा—

सूत्रवतीसमेतं सपरिवारं विष्वक्सेनं यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि इति उद्वास्य—

ऋध्यास्म हव्यैः नमसोमसद्य मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु ।
अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः शतं जीवेम शरदः सवीराः ।।

इत्यादिभिः मन्त्रैः ब्राह्मणेभ्यः आशीर्वचनं प्राप्य, विष्वक्सेनप्रसादसिद्धिरस्तु इति तैः अनुगृहीतः विष्वक्सेनायार्पितं चन्दनादि ब्राह्मणैर्दत्तमादाय यजमानः धारयेत् । अथ कर्मारभेत ।।

विष्वक्सेनाराधनविधिः समाप्तः

अथ [1]पुण्याहवाचनविधिः

उपलिप्ते चतुरश्रे स्थण्डिले प्रागग्रे कदलीपत्रे तण्डुलान्निक्षिप्य, तत्र मध्ये पद्मं विलिख्य, तदुपरि प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य, तदुपरि कुम्भं निधाय, प्रणव-व्याहृतिभिः कुम्भं जलेन पूरयित्वा, कूर्च-आम्रपल्लवादिभिरलंकृत्य, नारिकेळेन अन्येन वा केनापि फलेन कुम्भास्यं पिधाय—प्राणान् आयम्य—...नक्षत्रे ...राशौ जातस्य ...शर्मणः अस्य कुमारस्य करिष्यमाणामुककर्माङ्गं शुद्धिपुण्याहवाचनं एभिः श्रीवैष्णवैः - ब्राह्मणैः सह करिष्ये इति संकल्प्य, अप उपस्पृश्य— ओम् स्वामिनः, भवद्भिरनुज्ञातः पुण्याहं वाचयिष्ये । ओं वाच्यताम्—

पुण्याहे चतुरो ब्राह्मणान् तोषयिष्ये । अस्मिन् पुण्याहकर्मणि ऋत्विजं त्वां वृणे इति प्राङ्मुखान् उदङ्मुखान् वा चतुरो ब्राह्मणान् पृथक् पृथक् वृणुयात् ॥

टिप्पणी [1]पुण्यं च तदहश्चेति विग्रहे 'उत्तमैकाभ्यां च' (पाणिनिसूत्रम् ५-४-९०) इति सूत्रेणाह्नादेशाभावे, 'राजाहः' (पा. सू. ५-४-९१) इति सूत्रेण टचि टिलोपे, पुण्याह इति स्थिते, 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा' इति वार्तिकानुसारं (१५५६) 'पुण्याहम्' इति रूपसिद्धि. । पावनदिनम् पुण्यकर दिनमित्यर्थः । वाचनम-कथनम् । पुण्याहमिति वाचनम् - पुण्याहवाचनम् । इद कथन यस्मिन् कर्मणि क्रियते तस्यापि 'पुण्याहवाचनम्' इति नाम । अस्मिन् कर्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति प्रार्थिता. ब्राह्मणा· 'पुण्याहमस्तु' इति कथयन्ति । एवं 'स्वस्त्यस्तु' इति स्वस्तिवाचनमित्यप्यस्य नाम । स्वस्तिपुण्याहवाचनमिति संकल्पम् कुर्वन्ति (प्र पा. पु. ७-८.) आश्वलायनानुक्तमपि शौनकेनोक्तत्वात् (शौनकीयम् १-३.) इद कर्म क्रियते । विस्तरस्तु अस्मदीये आश्वलायनगृह्यकर्मप्रयोगे द्रष्टव्य. ॥

(अ) अथ [1]यजमानः ब्राह्मणान् तोषयेत् ।

१. ओम् आपः ... शिवाः आपः सन्तु । २. ओम् गन्धाः ... सुगन्धाः पान्तु । ३. ओम् सुमनसः ... सौमनस्यं अस्तु । ४. ओम् अक्षतम् ... अक्षतं चारिष्टं च अस्तु । ५. ओम् अन्वाहार्यः...स्वन्वाहार्यः अस्तु । ६. ओम् दक्षिणाः... स्वस्तिदक्षिणाः पान्तु । बहुदेयं अस्तु ।।

(आ) श्रद्धासूक्तजपः

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः । श्रद्धां भागस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ।। प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः । प्रियं भोजेषु यज्वसु इदं म उदितं कृधि ।। यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वसु अस्माकमुदितं कृधि ।। श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते । श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ।। श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यं दिनं परि । श्रद्धां सूर्यस्यनिम्रुचि श्रद्धेश्रद्धापयेह नः ।

(इ) [2]ब्राह्मणैराशीर्वचनकथनम्—

स्वामिनः, ओम्, मनस्समाधीयताम् । समाहितमनसः स्मः । प्रसीदन्तु भवन्तः । प्रसन्नाः स्मः ।

१. ओं शान्तिः...अस्तु । २. ओं पुष्टिः...अस्तु । ३. ओं तुष्टिः...अस्तु । ४. ओं ऋद्धि....अस्तु । ५. ओं अविघ्नम् ...

टिप्पणी [1]अत्र एकैकस्मिन्नपि वाक्ये पूर्वभाग. यजमानवाक्यम् । उत्तरभागः ब्राह्मणोत्तरम् ।

टिप्पणी [2]अत्र एकैकस्मिन्नपि वाक्ये पूर्वभागः यजमानवाक्यम् । उत्तरभाग. ब्राह्मणोत्तरम् ।।

अस्तु । ६. ओं आयुष्यम्...अस्तु । ७. ओं आरोग्यम्...अस्तु । ८. ओं शिवं कर्म. .अस्तु । ९. ओं धनधान्यसमृद्धिः...अस्तु । १०. ओं अरिष्टनिरसनम्.. अस्तु । ११. ओं यत्पापम् तत् प्रतिहतम्.. अस्तु । १२. ओं उत्तरे कर्मण्यविघ्नम्...अस्तु । १३. ओं सर्वाः सम्पदः...सन्तु । १४. ओं सर्वशोभनम्...अस्तु । १५. ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

प्रतिप्रतिवचनावसानं उदपात्रात् कस्माच्चित् उद्धरिण्या किञ्चित्किञ्चित् जलमादाय अन्यस्मिन् पात्रे निनीय, निनीतं जलं अन्ते कुम्भे निनयेत् ।।

(ई) वरुणावाहनं तत्पूजा च—

इमं मे वरुण श्रुधी हवं अद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ।।
तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोधि उरुशंस मा नः आयुः प्रमोषीः ।।

अस्मिन् कुम्भे वरुणं ध्यायामि । वरुणमावाहयामि । वरुणस्येदमासनम् । इदमर्घ्यम् । इदं पाद्यम् । इदमाचमनीयम् । इदं स्नानम् । इदमाचमनीयम् । वस्त्रार्थं अक्षतान् समर्पयामि । उपवीतार्थं अक्षतान् समर्पयामि । इमे गन्धाः । इमानि पुष्पाणि । धूपदीपार्थे अक्षतान् समर्पयामि । एते उत्तरीयाद्याभरणार्थे अक्षताः । ओं भूर्भुवस्स्वः । सत्य त्वा ऋतेन परिषिञ्चामि । अमृतोपस्तरणमसि । ओं प्राणाय स्वाहा । ओं अपानाय स्वाहा । ओं व्यानाय स्वाहा । ओं उदानाय

स्वाहा । ओं समानाय स्वाहा । ओं ब्रह्मणे स्वाहा । वरुणाय नमः, गुडोपहारं (कदलीफलं) निवेदयामि । अमृतापिधानमसि । आचमनीयं समर्पयामि । ताम्बूलं समर्पयामि । स्वर्णपुष्पं समर्पयामि । सर्वोपचारान् समर्पयामि ।। वरुणाय नमः, सकलाराधनैः स्वर्चितम् । —इति वरुणपूजां कृत्वा—

पुण्याहकालवाचनम्

(उ) स्वामिनः, ओं पुण्याहकालो वाच्यताम् ।

अतो देवा अवन्तुनो यतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसप्तधामभिः इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूळ्हमस्य पांसुरे ।। त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतोधर्माणि धारयन् विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यःसखा तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ।। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत् परमंपदम्।। उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि । वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद । विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ।।

ओं पुण्याह भवन्तो ब्रुवन्तु — ओं पुण्याहमस्तु इति त्रिः—

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।।

ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु — ओं स्वस्ति अस्तु - इति त्रिः —

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजम् आ नो मन्त्रं सरथेहोप यातम् । यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ।।

ओं ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ओं ऋध्यताम् - इति त्रिः । ओं पुण्याहसमृद्धिरस्तु – ओं पुण्याहसमृद्धिरस्तु । ओं शिव कर्म अस्तु–ओं शिवं कर्मास्तु । ओं प्रजापतिः प्रीयताम्–ओं प्रीयतां प्रजापतिः ।

पुण्याहवाचनमन्त्रजप

(ऊ)अथ यजमानः ब्राह्मणाश्च कुशै कुम्भमन्वारभ्य जपेयु' ।।

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखा करत् प्रण आयूंषि तारिषत् ।।

आपोहिष्ठामयो भुवः ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे।। यो वः शिवतमो रसः तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।। तस्मा अरं गमामवो यस्यक्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथाचनः।। शंनो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः।। ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम्।। अप्सु मे सोमो अब्रवीत् अन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवम् ।। आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम । ज्योक् च सूर्य दृशे ।। इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाह-मभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ।। आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि । पयस्वानग्न आ गाहि तं मा सं सृज वर्चसा ।

एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना । शुद्धैरुक्थैर्वा-वृध्वांसं शुद्ध आशीर्वान् ममत्तु ।। इन्द्र शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः । शुद्धो रयिं निधारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः ।।

इन्द्र शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे। शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजं सिषासति ।।

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः। तरत्समन्दीधावति ।।
उस्रावेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः। तरत्समन्दी धावति ।।
ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणिच दद्महे। तरत्समन्दीधावति ।।
आ ययोस्त्रिंशतं तना सहस्राणि च दद्महे। तरत्समन्दीधावति ।।

पवस्व सोम मन्दयन्निद्राय मधुमत्तमः ।। असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथा इव ।। ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ।। ग्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ।। एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते। रक्षोहा वारमव्ययम् ।।

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दतिमामिह। पवमान वितज्जहि ।।
पवमानः सोअद्य नः पवित्रेणविचर्षणिः। यः पोता सपुनातुनः ।।
यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा। ब्रह्म तेन पुनीहि नः ।।
यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः। ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ।।
उपाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च। मां पुनीहि विश्वतः ।।
त्रिभिष्ट्वं देव सवितः वर्षिष्ठैः सोम धामभिः। अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ।।

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया।
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ।।

प्रप्यायस्व प्रस्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः। देवेभ्यः उत्तमंहविः उपप्रियं पनिप्नतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ।।

अलाय्यस्य परशुर्ननाशतमा पवस्वदेवसोम । आखुंचिदेवदेवसोम

यः पवमानीरध्येति ऋषिभिः सम्भृतं रसम् ।
सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना ।।
पावमानीर्यो अध्येति ऋषिभिः सम्भृतं रसम् ।
तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ।।

भद्रं नो अपि वातय मनः ।। ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।।

वरुणोद्वासनं प्रोक्षणं च

(ऋ) वरुणाय नमः, सकलाराधनैः स्वर्चितम् ।
तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोधि उरुशंस मा नः आयुः प्रमोषीः ।।

अस्मात् कुम्भाद्वरुण यथास्थान प्रतिष्ठापयामि शोभनार्थे क्षेमाय पुनरागमनाय च इति । अथ ब्राह्मणाः कूर्चेन आम्रपल्लवैश्च कुम्भात् जलमादाय सपरिवारं यजमान प्रोक्षेयुः । तत्र मन्त्राः—आपो हि ष्ठा इति तिस्र (पु १५५), वास्तोष्पते इति चतस्रो वा ।।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान् स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।।
यत् त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ।।
वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।
अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान् प्रति नो जुषस्व ।।

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या पाहि क्षेम उत योगे वरं नः यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ।। ओं भूर्भुवः स्वः इति त्रिः ।

[1]पुण्याहवाचनविधिः समाप्तः

[2]नूतनगृहप्रवेशविधिः

ओम्, नमो महद्भ्य इति सदस्यान् प्रणम्य, अशेषे हे परिषत्.....स्वीकृत्य गृहप्रवेशकर्म कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाणे·

टिप्पणी [1]पुण्याहवाचनोपयुक्तानां ऋग्वेदीयानां मन्त्राणा आकरसूची । १. श्रद्धयाग्निरिति पञ्च, १०. १५१. १-५, २ इमं मे वरुणेत्यका १. २५. १९; ३ तत्त्वायामीत्येका, १. २४. ११, ४ अतो देवा- इति षट्, १. २२. १६-२१, ५ उद्गातेवेत्येका, २ ४३ २; ६. स्वस्तिन इन्द्र इत्येका, १. ८९ ६; ७. ऋध्यामस्तोममित्येका, १०. १०६.११, ८. दधिक्राव्ण इत्येका, ४ ३९ ६, ९ आपोहिष्ठेति नव, १० ९. १.९, १०. एतेन्विन्द्रमिति तिस्र, ८ ९५ ७-९, ११. तदत्समन्दीति चतस्र., ९ ५८. १ ४, १२. पवस्व गोमेति सप्तदश, ९. ६७. १६-३२, १३ भद्र नो अपीत्येका, १० २०.१; १४. वास्तोष्पते प्रतीति तिस्रः, ७ ५४ १. ३, १५. अमीवहेत्येका, ७. ५५. १.

टिप्पणी [2]इदं कर्माश्वलायनेन स्वगृह्यसूत्रे द्वितीयाध्याये नवम्या दशम्यां च कण्डिकायां विहितम् । गृहगतदोषशमनार्थत्वात् अस्य कर्मण. वस्तुशान्तिरित्यपि नाम । वसन्त्यत्रेति वास्तुः । यावति भूमिभागे गृहं निर्मितम् तावतो भूमिभागस्य वास्तुरिति नाम । 'वेश्मभूर्वास्तु- रस्त्रिया'मित्यमरः । 'वास्तु' इति नपुंसकेऽपीदं पद वर्तते । वास्तुः- गृहमित्यप्यर्थः । वास्तोः पतिः- वास्तोष्पतिरिति देवतानाम यदर्थ होमः क्रियते ।

त्यनुज्ञां प्राप्य, विष्वक्सेनाराधन गणपतिपूजां वा कृत्वा गृह-प्रवेशकर्माङ्गमभ्युदय हिरण्यरूपेण करिष्य इति संकल्प्य विष्वक्सेनं गणपतिं वोद्वास्याभ्युदयं पुण्याहं च कृत्वा (वास्तोष्पति. प्रीयतामिति पुण्याहे विशेष·)

प्राणानायम्य देशकालौ सकीर्त्य, गृहप्रवेशकर्म करिष्ये इति संकल्प्य,

मङ्गळद्रव्यादीनि स्रक्चन्दनादीन्याददानै: स्वपरिवारै: बन्धुभि: स्वस्तिवाचनपरैर्ब्राह्मणैश्च परिवृतः [1]औपासनाग्नि-पुरस्सरं [2]बीजवत् सर्वोपकणयुक्तं च गृहं प्रविश्याग्निमगारमध्ये निधाय पुण्याहजलेन द्रव्याणि गृहं च प्रोक्ष्य, ग्रहप्रीतिं कृत्वा चतस्र: शिला: प्रतिष्ठाप्य तासु दूर्वां निधाय, तासामुपरि मणिकं (घटम्)—

पृथिव्या अधि सम्भव इति मन्त्रेण,
अरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरित्रया ।
[3]**इरामु ह प्रशंसति अनिरां अप बाधताम् ॥**

(उभौ सूत्रमन्त्रौ २. ९. ३) इति मन्त्रेण वा स्थापयेत् ।

टिप्पणी [1]'औपासनाग्निरेव प्रतिष्ठाप्य. न पचनाग्निरिति' सुदर्शन। आप.गृ.पु.२६१. 'तस्मात्पचनाग्निरेवायम्' इति हरदत्त., तत्रैव। पु. २६०

[2]बीजवत् - 'बीजानि स्थापयित्वा' इति जयन्त: पु. १२८ 'बीजवतो गृहान् प्रपद्येत' आश्व गृ सू. २. १०. २. 'पूर्वं व्रीह्यादीति स्थापयित्वा पश्चात् गृहान् प्रपद्येत' इति हरदत्तव्या ख्या. पु १३५ बीजानि पिटके पात्रे वा निधेयानि । 'बीजग्रहणम् सर्वेषामेव गृहोपकरणानामुपलक्षणम्' इति हरदत्त , आप. गृ. व्या. पु २६०.

[3]इराभह, अप सेधताम् अप सेधति इति पाठभेदा । अय मन्त्र. अथर्ववेदे दृश्यते २०. १३५. १३.

ततोऽस्मिन् मणिके अप आसेचयेत्(पूरयेत्) ।

ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन् स्थाने तिष्ठतु मोदमानः ।
इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणाः मित्रेण साकं सह संविशन्तु ।।

इति । (आ. गृ. सू. म. २. ९. ५)

तस्मात् मणिकादपोऽन्यस्मिन् पात्रे गृहीत्वा तासु व्रीहीन् यवांश्च प्रक्षिप्य हिरण्यमव[1] दधाति । [2]व्रीहियवमतीभिस्ताभिरद्भिः **शं न इन्द्राग्नी भवताम्** इत्यनेन **शन्तातीयेन** सूक्तेन प्रदक्षिणं त्रिः परिव्रजन् [3]गृह प्रोक्षति । अस्य कर्मणो वास्तु-[4]शमनमित्यपि नाम। तत्र मन्त्राः—शं न इन्द्राग्नी वसिष्ठो विश्वे देवास्त्रिष्टुप् । गृहप्रवेशकर्मणि प्रोक्षणे विनियोगः—

टिप्पणी [1]अवदधाति-निदधातीत्यर्थ ।

[2]तथा च सूत्रम् - व्रीहिमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय शन्तातीयेन त्रि. परिव्रजन् प्रोक्षति । (२.९ ७)

[3]सूत्रे अनुक्तमपि गृहमित्यर्थाल्लभ्यते । तत्र 'अनुक्तमपेक्षितं चेदन्यतो ग्राह्यमि'ति न्यायेन आपस्तम्बसूत्रात् गृहस्य अन्तः सर्वत्र प्रोक्षणमिति लभ्यते । तथा च तत्सूत्रम्--- त्रि. प्रदक्षिणं अन्तरतः अगार निवेशन वा परिषिच्य---,(पटल १७. सू. १३. पु-२६४-६५) इति । तत्र "अन्तरत. इति वचनात् अगारस्य बहिः---मा भूत्" इति हरदत्त ।। 'अन्तरत (अन्तः)न बहि ' इति सुदर्शनसूरि. । परिषेचनविषये उक्तमिदं प्रोक्षणेऽपि समानम् । तथा च प्रोक्षणं धारासेचन च गृहस्यान्त. कार्यमिति लभ्यते । यदि कश्चिन्मन्यते गृहाद्-बहिरपि ते द्वे कुर्यामिति, कुरुता नाम ।

[4]'अथैनत् शमयती'ति अत्र सूत्रम् २-८-५. 'एतद्वास्तु शमयति' इति भाष्यम् । पु. १८० प्रोक्षणधारासेचने शमनार्थे इति ज्ञायते ।।

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।
शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ।।
शं नो भगः शमु नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शमु सन्तु रायः ।
शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ।।
शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधाभिः ।
शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ।।
शं नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु शंनो मित्रावरुणावश्विना शम्।
शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं नः इषिरो अभि वातु वातः ।।
शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु ।
शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ।।
शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।
शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः शं नस्त्वष्टा ग्नाभिरिह शृणोतु ।।
शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः समु सन्तुयज्ञाः ।
शं नः स्वरूणां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्वस्तु वेदिः ।।
शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।
शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ।।
शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।
शं नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्वस्तु वायुः।।
शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूषसो विभातीः ।
शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ।।
शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।
शमभिषाचः शमुरातिषाचः शंनो दिव्याः पार्थिवाः शंनोअप्याः।।

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शमु सन्तु गावः ।
शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ।।१२।।

शं नो अज एकपाद्देवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः शं समुद्रः ।
शं नो अपां नपात्पेरुरस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देव गोपा ।। १३ ।।

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।
शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ।।

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ।।

(ऋ. ७. ३५. १-१५)

असमाप्ते परिक्रमणे सूक्तस्य [1]प्रोक्षणस्य चावृत्तिः भवति ।

[2]अविच्छिन्नया उदकधारया आपो हि ष्ठा मयो भुवः इति तृचेन पूर्ववत् गृहं त्रिः प्रदक्षिणं व्रजन् परिषिञ्चति ।

आपो हि ष्ठेति तृचस्य सिन्धुद्वीपः आपो गायत्री । धारासेचने विनियोगः—

ओम् । आपो हि ष्ठा मयो भुवः तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ।। यो वः शिवतमो रसः तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।। तस्मा अरं गमाम वः यस्य क्षयाय

टिप्पणी [1]ऋचः पादान्ते, अर्धर्चान्ते, अन्ते वा प्रोक्षणमिति विभिन्नमतय व्याख्यातारः ।

[2]'अविच्छिन्नया चोदकधारया' "आपो हि ष्ठा मयो भुवः" इति तृचेन' इति गृह्यसूत्रम् २-९-८ ।

जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ।। इति । (ऋक् १०.९.१-२-३). अत्रापि धारासेचने परिक्रमणे च असमाप्ते मन्त्रावृत्ति-र्भवति ।

अथाग्नेः पश्चादुपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ **संकीर्त्य** ----प्रीत्यर्थं वास्तोष्पतिहोम करिष्ये इति **संकल्प्य**—

औपासनाग्निमुपसमाधाय (प्रज्वाल्य, तदभावे **लौकि-काग्नि** प्रतिष्ठाप्य) अन्वाधानं कुर्यात् । अत्र देवतापरिग्रहार्थं ----अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येन, वास्तोष्पते प्रतिजानीह्य-स्मान् इति चतसृभिः ऋग्भिः वास्तोष्पति चरुद्रव्येण, चरु-शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा अग्नेः परिसमूहनादि कुर्यात् । ततः चरुतन्त्रवत्पात्रमादनप्रोक्षणीसंस्कारपात्रप्रोक्षणब्रह्मवरण-प्रणीताप्रणयनानि कृत्वा तूष्णीं निर्वापप्रोक्षणे कृत्वा, मध्येऽ-गारं चरु [1]श्रपयित्वोदगुद्वास्य आज्योत्पवनस्रुक्स्रुवसंमार्जने कृत्वा, चरुमाज्याद्दक्षिणतो निधाय, पुनरभिघार्य, अग्न्यलंकर-णादि आज्यभागान्त कृत्वा, यथाधिकारं अवदानसंपदा चरु-मवदाय प्रधानाहुतीः जुहुयात् । सूत्रे 'प्रत्यृचं हुत्वा' (२-९-९) इत्युक्त्वात् ऋगन्ते **स्वाहाकारं पठन्नेव** जुहुयात् । ततो वास्तो-ष्पतय इदम् इति उद्देश· कार्यः ।।

वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृणां वसिष्ठो वा-स्तोष्पति । आद्या तिस्र· त्रिष्टुभः, अन्त्या गायत्री । गृहप्रवेश-कर्मणि प्रधानचरुहोमे विनियोग.—

टिप्पणी [1]अर्पणात् पूर्वं गृहे पाको न कर्तव्य इति कारिकाकारः ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान् स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।
यत् त्वेमहे प्रतितन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ।।

ऋगन्ते स्वाहा इति पठन्नेव जुहुयात् । ततः वास्तोष्पतय इदमिति कथयेत् । एवमुत्तरत्रापि तिसृषु आहुतिषु ।।

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।
अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान् प्रति नो जुषस्व ।
वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।
पाहि क्षेम उत योगे वरं नः यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ।।

(ऋ. ७.५४.१-३)

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ।। (ऋ. ७-५५-१) इति ।

ततः [1]चरुशेषेण स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् । ब्राह्मणैः आशीर्वादं कारयेत् ।

अथ गृहसिद्धान्नेन ब्राह्मणान्[2] भोजयित्वा, भुक्तवतो ब्राह्मणान् "शिवं वास्तु, शिवं वास्तु" इति अत्रभवन्तो

टिप्पणी [1]अत्र स्विष्टकृदर्थमेवमवदानं कार्यमिति जयन्तः (पु.२३) नारायणः (पु.४०) हरदत्तश्च (पु.४२) अभिप्रयन्ति । सकृदुपस्तरण, सकृदवदानम्, उपरिष्टाद्विरभिघारणम् इति चतुरवत्तिनाम् । सकृदुपस्तरणम्, द्वि हविषोऽवदानम्, द्विरुपरिष्टादभिघारण इति पञ्चावत्तिनाम् इति । त्रिरभिघारणस्याविहितत्वात् प्रधानवदेव हविरवदानमत्रापि इति भाष्यकारस्याशय । (पु.६०). उपरिष्टाद् द्विरभिघारणे हरदत्त. 'सर्वेषां हविषां- - -द्विरभिघार्येति' आपस्तम्बसूत्रं प्रमाणयति । (पु.४२.)

टिप्पणी [2]'ब्राह्मणान् भोजयित्वा शिव वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीत' ।। गृ-सू-२.९-९.

ब्रुवन्तु इति प्रार्थयेत । ते च शिवं वास्तु अस्तु इति त्रिः ब्रूयुः । पुनर्नवीकृते क्रीते वाऽपि गृहे प्रवेशे क्रियमाणे अयमेव विधिः अनुसर्तव्यः इति व्याख्याकाराः ।

इति नूतनगृहप्रवेशविधिः समाप्तः

[1]आयुष्यहोमविधिः

(शौनकोक्तः)

ओम्, नमो महद्भ्य इति सदस्यान् प्रणम्य, अशेषे हे ......स्वीकृत्य, नक्षत्रे राशौ जातस्य–शर्मणः मम (अस्य मम कुमारस्येति पुत्रविषये) आयुरारोग्यैश्वर्याद्यभिवृद्ध्यर्थं आयुष्यहोमकर्म कर्तुम् योग्यतामनुगृहाणेति अनुज्ञां प्राप्य गणपतिपूजां विष्वक्सेनाराधनं वा कृत्वा–प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ...प्रीत्यर्थं...मम (अस्य कुमारस्येति वा) आयुष्यहोमकर्म करिष्ये इति संकल्प्य, गणपतिं विष्वक्सेनं वोद्वास्य ग्रहप्रीतिं कृत्वा प्रजापतिः प्रीयतामिति पुण्याहं वाचयित्वा प्रोक्षेत् ।

टिप्पणी [1]आयुषे हितः आयुष्य, स चासौ होमश्चायुष्यहोमः । आयुप्रदो होम इत्यर्थः । आश्वलायनस्याचार्येण शौनकेन शौनकीये विहितः । (पाद १ खण्ड १२. पुट ३६). तत्र श्लोकाः–

वृताच्च जुहुयात् सम्यगवदानस्य सम्पदा ।
आ नो भद्राः क्रतवः इत्यृचां दशकेन च ॥ ४ ॥
इमं स्तोममर्हत इत्यृचा षोडशकेन च ।
एकया जातवेदस्या हुत्वा स्विष्टकृतं ततः ॥ ५ ॥
होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः ।
स्वस्ति वाच्य द्विजाग्र्येभ्यो धेनुं दद्यात् सदक्षिणाम् ॥ ६ ।

अथ उल्लेखनाद्यग्निमुखान्तं कृत्वा अन्वाधानं कुर्यात् । अत्र देवता...अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्यनेत्यन्तमुक्त्वा— **आ नो भद्रा** इति दशभिः ऋग्भिः विश्वान् देवान् प्रधानदेवताः चरुद्रव्येण, इमं स्तोमं इति षोडशभिः ऋग्भिः अग्निं प्रधानदेवतां चरुद्रव्येण, **जातवेदसे** इत्येकया ऋचा अग्नि जातवेदस च चरुद्रव्येण, चरुशेषेण स्विष्टकृतमिद्याद्युक्त्वा अन्वाधान कुर्यात् । **अथ** अग्निसंस्कारमारभ्य प्रणीताप्रणयनान्त कृत्वा चरुं श्रपयित्वोदगुद्वास्याभिघार्य आज्योत्पवनस्रुक्स्रुवसंमार्जने कृत्वा चरुमाज्याद् दक्षिणतो बर्हिषि निधायाभिघार्य अग्न्यलङ्करणाद्याज्यभागान्त कृत्वा— यथाधिकारमवदानसम्पदा चरुमवदाय अन्वाधानोक्तक्रमेण प्रधानाहुतीर्जुहुयात् ॥

सप्तविंशतिः प्रधानाहुतयः

तत्र मन्त्राः—आ नो भद्रा इति गोतम विश्वे देवाः । आदितः पञ्चर्चः सप्तमी च जगत्यः । षष्ठी विराट्स्थाना । उपरिष्टात् तिस्रः त्रिष्टुभ । आयुष्यहोमप्रधानचरुहोमे विनियोगः ।

आ नो भद्राःक्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः।
देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥

स्वाहा विश्वेभ्यः देवेभ्य इदम् । एवम् उत्तरत्रापि नवसु आहुतिषु ।

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्तताम् ।
देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम् ।
अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥
तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत् पिता द्यौः ।
तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम्॥
तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम् ।
पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।
अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह॥
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु. ॥ ८ ॥
शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।
पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ॥
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥
(ऋ. १. ८९. १-१०)

इम स्तोममिति सूक्तस्य आङ्गिरसः कुत्सः अग्निः । आद्याः चतुर्दश जगत्य , अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ । आयुष्यहोमप्रधानचरु-होमे विनियोग ।

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ।

स्वाहा अग्नये इदम् । एवं उत्तरत्र पञ्चदशसु आहुतिषु ।
यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।
स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ।।
शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।
त्वमादित्याँ आ वह तान्ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयंतव ।।
भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।
जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव।।
विशांगोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः ।
चित्रः प्रकेत उषसो महाँ अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ।।
त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्य. प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।
विश्वाविद्वाँआर्त्विज्याधीर,पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामावयंतव।।
यो विश्वतः सुप्रतीक. सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तळिदिवातिरोचसे ।
रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव।।
पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।
तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ।।
वधैर्दुःशंसां अप दूढ्यो जहिदूरे वा ये अन्ति वा केचिदत्रिणः ।
अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ।।
यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।
आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ।।
अध स्वनादुत बिभ्युःपतत्रिणो द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् ।
सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ।।
अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।
मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सख्ये मा रिषामा वयंतव ।।

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुरध्वरे ।
शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥
तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।
दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥
यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।
यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥१५॥
स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरेह देव ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदिति. सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥
(ऋ. १. ९४. १- १६)

जातवेदसे मारीच· काश्यप· अग्निः त्रिष्टुप् । आयुष्य-होमप्रधानचरुहोमे विनियोग. ।

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥
स्वाहा अग्नये जातवेदसे इदम् (ऋ. १. ९९. १.)

ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यः आशिषं प्राप्य दक्षिणाम् दद्यात् ॥

शौनकोक्तायुष्यहोमविधिः समाप्तः

आशीर्वादक्रमः

ओम्, नमो महद्भ्यः ... स्वस्तिमन्त्रार्थाः सत्यास्सफलाः सन्तु इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु ।

अस्य यजमानस्य सहकुटुम्बस्य वेदोक्त दीर्घमायुष्यं भूयादिति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्त ।

अस्य यजमानस्य गृहे वसतां द्विपदां चतुष्पदां च नीरोगं शतायुष्यं भूयादिति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु ।

अस्य यजमानस्य विद्यमानैश्वर्यद्वारा इतोऽप्यधिकस्य महैश्वर्यस्य प्राप्तिःआचन्द्रार्कं वंशाभिवृद्धिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च भूयासुरिति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु ।

अस्य यजमानस्य ब्रह्मप्रज्ञा, श्रद्धा, मेधा, विद्या, यशः, वर्चः, आयुष्यं, बलं, इन्द्रियं, अन्नाद्यं, धनं, धान्यं, पशुस्थैर्यं, सिद्धिः, लक्ष्मीः, सत्यं, तपः, धर्मः, क्षमा, विनयः, प्रतिष्ठा, कान्तिः, शोभनं, सद्गुण, नित्योत्सवः,नित्यश्रीः,नित्यमङ्गलम् इति सर्वमिदं वर्धमानं भूयादिति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु ।

अस्य यजमानस्य राजद्वारे सर्वार्थसिद्धिः भवतु । समस्तसन्मङ्गलानि सन्तु । उत्तरोत्तराभिवृद्धिरस्तु । सकलकल्याणसमृद्धिरस्तु ॥

ऋध्यास्म हव्यैः नमसोपसद्य मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु ।
अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः शतं जीवेम शरदः सवीराः ॥
(तै. ब्रा. ३-१-२-१)

नवोनवो भवति जायमानः अह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥
(ऋ. १०-८५-१९)

इति ब्राह्मणाः अक्षतानर्पयेयुः ।

इति [1]आशीर्वादक्रमः समाप्तः

ऋग्वेदिपूर्वप्रयोगः समाप्तः ॥

पणी [1]अत्र यथासम्भवं यजमानस्येत्यस्य स्थाने 'अनयोर्दम्पत्योः' इति, अस्य वटोश्च इति वा ऊहः कार्यः ।

प्रयोगगतमन्त्रसूची

आद्योदाहृतिस्थलमेव निर्दिष्टम् । आकरोऽपि तत्रैव दत्तः ।

मन्त्रप्रतीकम्	पृष्ठसंख्या
अग्न आयूंषि	36
अग्न इळा	69
अग्नावग्निः	66
अग्नये समिध	45
अग्निराचार्य.	44
अग्निर्ऋषिः	36
अग्निर्ददाति	7
अग्निर्येन	89
अग्निस्तुवि	7
अग्ने पवस्व	36
अघोरचक्षुः	115
अङ्गादङ्गात्	21
अतो देवाः	31
अत्रा जहाम	112
अदितिः केशान्	37
अदितिर्द्यौः	137
अनातसि	87
अन्नपते	23
अभीषुण.	70
अमीवहा	158
अमृतापिधान	96
अमृतोप	94
अमोहमस्मि	107
अयाश्चाग्ने	31
अयं त इध्मः	29
अय नो	66
अरङ्गरो	159
अर्यमण	106
अत्रिश्च	91
अश्मन.	87
अश्मन्वती	112
अश्मा भव	19
असूयन्त्यै	67
अस्मे प्र-	20
अहं वर्ष्म	94
आदित्यास्त्वा	95
आ नः प्रजां	113
आपो अस्मात्	33
आहार्षं त्वाविदं	144
इदमापः	33
इदं विष्णुः	31
इन्द्र श्रेष्ठानि	20
इममश्मानं	107
इमं मे वरुण	153
इमा त्वमिन्द्र	115
इळामग्ने	137
इह प्रियम्	112
उदीर्ष्वाति.	8

मन्त्रप्रतीकम्	पृष्ठसंख्या
उदीर्ष्वातः पति	7
उद्गातेव	154
उपनिषदे	77
उलूकयातुं	143
उष्णेन वायो	37
ऋक्सामाभ्यां	43
ऋध्याम स्तोमं	154
ऋध्यास्म	148
ऋषिभ्यः	54
एष क्षेति	51
एह्यग्ने	24
ऐतु राजा	160
ओषधे	37
ओं उत्सृजत	96
ओं च मे	34
क इदं कस्मा	101
कया नश्चित्र	69
कस्त्वा सत्यो	69
कस्य ब्रह्मचर्यंसि	44
गणानां त्वा	148
गर्भं धेहि	5
गृभ्णामि ते	106
चत्वारि शृङ्गा	24
जातवेदसे	143
जीवं रुदन्ति	112

मन्त्रप्रतीकम्	पृष्ठसंख्या
जुष्टो दमूना	24
तत् त्वा यामि	132
तत् सवितुर्वरेण्यं	49
तत् सवितुर्वृणीमहे	44
तन्तु तन्वन्	128
त्वन्नो अग्ने	128
त्वमग्ने व्रतपा असि	55
त्वमग्ने सप्रथा असि	128
त्वमर्यमा	105
त्वं व्रतानां	67
त्र्यम्बकं	146
दधिक्राव्णः	155
दिवश्छद्मासि	87
दिशां पतीन्	132
देवस्य त्वा	44
देव सवितरेष	44
देवाना प्रतिष्ठे	87
द्रविणोदा	143
धाता ददातु	14
धाता प्रजाना	14
धामन् ते	32
नमो ब्रह्मणे	119
नमो महद्भ्य.	1, 17
नवोनवो	143
नाके सुपर्णम्	131

मन्त्रप्रतीकम्	पृष्ठसंख्या
नेजमेष	5
पावका: न:	138
पिशंगभृष्टि	143
पुनस्त्वादित्या·	129
पूषणं नु	108
पूषा त्वेतो	111
पृथिव्या अधि	159
प्रजापते न त्वदे	5
प्र ते ददामि	19
प्र त्वा मुञ्चामि	109
प्रदात्रे	67
प्रायश्चित्तानि	117
प्रावेपा मा	51
प्रेतो मुञ्चामि	109
बृहत्साम	144
ब्रह्मचार्यसि	51
ब्रह्म जज्ञान	131
भद्र कर्णेभि.	69
भद्र नो अपि	157
भूतेभ्यस्त्वा	95
मनोज्योति	129
मन्त्रहीन	111
मम व्रते	50
मयि दोह.	96
मयि मेधाम् [3]	45
महानाम्न्यै	77
महाव्रताय	77
माङ्गल्यम्	102
माता रुद्राणां	96
मानस्तोके	46
मा विदन्	112
माह प्रजा	33
मेधा ने	19
यज्ञोपवीत	42
यत् क्षुरेण	38
यत् ते अग्ने (3)	46
यत् ते सुसीम	13
यत इन्द्र	131
यथेय पृथिवी	5
यदस्य कर्मण.	30
यद्वो देवा	32
यद्वो वय	55
यस्त्वा हृदा	28
यस्मै त्व	28
यस्मै त्वा काम	66
या फल्गिनी	7
या तिरश्ची.	66
यास्ते राके	15
युव वस्त्राणि	41
युवा सुवासा	45
सदसस्पति	54

मन्त्रप्रतीकम्	पृष्ठसंख्या
येन धाता	38
येन भूयश्च	38
येनावपत्	37
योऽस्मान् द्वेष्टि	72
योऽग्नि	128
राकामहं	15
रुद्रास्त्वा	95
वरुणं नु	108
वसवस्त्वा	95
विद्युन्न या	143
विराजो दोहो	96
विराजो दोहमशीय	96
विश्वानि नः	28
विश्वे त्वा	95
विश्वेत्ता ते	144
विष्णुर्योनिं	4
विष्णो. श्रैष्ठ्येन	5
वेणुरसि	87
श्रिये जात	59
शतं जीव	144
शन्नो देवी	46
श न इन्द्राग्नी	69
शिवं वास्तु	164
शिवा न शन्तमा	69
स त्व नो अग्ने	129
सप्तते अग्ने	128
समञ्जन्तु	115
सम्राज्ञी	115
सविता ते	44
सविता पश्चातात्	117
सवितुष्ट्वा	28
सुमङ्गली	101
सुमित्र्या न आपः	33
सुश्रवः	56
सोमो नो	16
सोमो धेनुम्	132
स्तुषे जनं	69
स्वधिते	37
स्वस्ति श्रद्धां	46
स्वस्ति न इन्द्रो	154
स्योना पृथिवी	70
हिरण्यगर्भ	18
हिरण्मयी	5

मन्त्रस्तोमानां सूक्तानां च सूची

अग्निरैतु (५)	12
अग्नये पवमानाय (५)	129
अतो देवा. (६)	154
अथातः संहितायाः(११)	74
आते गर्भ (५)	11
आपोहिष्ठाः (९)	155
आ नो भद्राः (१०)	166
आयुष्य वर्चस्य(११)	88

इन्द्रो वृत्रं (१६) 73
इमं स्तोमं (१६) 167
इष एकपदी (७) 107
स्मृतं च मे (१३) 89
एतोन्विन्द्रम् (३) 155
एवा ह्येवेवा (९) 71
तरत्समन्दी (४) 156
पवस्वसोम (१७) 156
मधुवाता: (३) 95
ममाग्ने वर्च: (९) 90
मित्रस्य त्वा (४) 72
या ओषधी: (२३) 133
ये यज्ञेन (८) 145
वधेन दस्युम् (६) 6
वास्तोष्पते (३) 157
विदा मघवन् (९) 70
शं न: इन्द्राग्नी (१५) 161
श्रद्धयाऽग्नि: (५) 152
सत्येनोत्तभिता (४७) 121
सूर्यो नो दिव: (५) 7

शोधनिका

पृष्ठम्	पङ्क्ति:	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्ति	शुद्धम्
2	6	करणेवङ्गुण	79	13	चतुष्टयेन
6	12	त्रिवरूथेन	80	9	कुर्यात्
7	7	उपस्थाने	82	17	केशा:
12	8	आबधिष्ठा	95	6	तमञ्ज
12	8	पतिलोकम्	97	16	ब्राह्मणान्
13	12	अभ्युदयम्	101	13	अवात्
14	20	घृत	104	9	होमान्तं
16	24	पुंसुवनम्	115	11	समु देष्ट्री
17	22	कर्मणि	119	8	प्रायश्चित्त
28	12	अभिघार्य	123	11	पूषा
30	8,14,23	अभिघार	125	7	सम्राज्ञी
56	9	कुशस्तम्बे	128	6, 13	प्रधान
58	18	प्रजापति:	146	3	बन्धनात्
60	2	नक्षत्रे	152	9	भगस्य
62	5	प्रजापतिम्	158	22	वास्तु
67	16	एवम्	164	5	गयस्फान:
67	21	नाम्नी	164	18	उपरिष्टाद्-द्वि

श्रीवेङ्कटक्ष्माभृदधीश्वरो मां निस्सारकल्पं करुण विधाय ।
ऋक्शाखिनां गृह्यविधे: सदर्यां परिष्कृतिं साधुमुदे व्यतानीत् ॥

BOOKS CONSULTED

1. Rigveda with Sayana's Bhashya—Poona, 1933-51.
2. Aitareyaranyaka—Poona, 1943
3. Asvalayana-Srauta-Sutra—with Narayana's Vritti, Poona, 1917.
4. Asvalayana-Grihya-Sutra — with Devaswamy Bhashya, Adyar, 1980.
5. Vimalodayamala of Jayanta, Poona, 1974.
6. Asvalayana Grihya Sutra with Narayana's Vritti, Bombay, 1894.
7. Asvalayana-Grihya-Sutra — with Haradatta's Anaavila, Trivandrum, 1923.
8. Asvalayana-Grihya-mantra-Vyakhya of Haradatta, Trivandrum, 1938.
9. Saunakiyam, Trivandrum, 1935.
10. Brahma-Karma-Samucchayam, Bombay, 1909.
11. Prayogaparijatam of Nrisimha Suri, Bombay–1916.
12. Parisishta and Karika, Poona, 1978
13. Bodhayana-Grihya-Sutra, Mysore, 1920.
14. Apastamba-Grihya-Sutra—with Com. of Haradatta and Sudarsana Suri, Varanasi, 1971.
15. Grihyaratnam—by Venkatacharya, Kumbakonam, 1913.
16. Smritis, Bombay.
17. History of Dharmasutra, relevant Vols. Poona.
18. Rigvedipurvaprayoga—Palghat, 1905.
19. Asvalayana-Grihya-Kalpavalli-Prayoga—Madras, 1918.
20. Palm leaf Ms. of Srinivasa Raghavacharya, Venkatadri-Agraharam.